

Groen

Mr. G. Groen van Prinstererstichting | Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie

*In verscheidenheid
verenigd*
Pagina 18

*Militaire macht
Europa?*
Pagina 26

*'De topperigheid
voorbij'*
Pagina 62

Europa in perspectief:
Vooruitkijken!

Groen is een uitgave van

Wetenschappelijk
Instituut
ChristenUnie

ChristenUnie
Bestuurdersvereniging

Inhoud.

- 06 **Perspectief op Europa**
Door Jan Hoogland en Wouter Jan de Graaf
- 10 **'Kijk vooruit'**
Interview met Mathieu Segers
- 18 **In verscheidenheid verenigd**
Door Johanna Koffeman
- 25 **Glokalist**
Column door Dorina Nauta
- 26 **Militaire macht Europa?**
Door Trineke Palm
- 32 **Europa is zo gek nog niet**
Door Peter van Dalen
- 34 **De Nederlandse houding tegenover de Europese Monetaire Unie**
Door Wieger Kastelein
- 40 **'Wij moeten Rusland op afstand houden...'**
Interview met Willem Melching

Boeken.

- 48 **Recensies**

Actueel.

- 56 **Wat zijn onze waarden ons waard?**
Interview met Beatrice de Graaf
- 61 **#Er is hoop, na Twitter**
Column door Emile van Velsen
- 62 **'De tobberigheid voorbij'**
Door Laurens Wijmenga
- 68 **Ja/ maar: De ChristenUnie doet er verstandig aan de optie om uit de muntunie te stappen open te laten.**
Door Pieter Grinwis en Anja Haga
-

Europa in perspectief

Eens in de zoveel jaar staat Europa weer op de agenda van *Groen*. Al was het alleen maar omdat de ideeën en perspectieven rond dit thema voortdurend veranderen. Soms gaat dat zelfs nog veel sneller dan je aan ziet komen.

Toen wij aan de voorbereiding van dit nummer begonnen was er nog geen sprake van een oorlog tussen Oekraïne en Rusland. Tijdens de uitvoering was die oorlog echter volop aan de gang. Met ingrijpende gevolgen voor de manier waarop we naar Europa kijken: de afhankelijkheid van Russisch gas, het belang van Europa als een geopolitieke speler, de vraag naar de militaire veiligheid van Europa. Hoewel het niet onze oorspronkelijke bedoeling was, is deze actuele situatie tussen de regels van de bijdragen door dikwijls aanwezig. Aan Beatrice de Graaf hebben wij zelfs een aantal vragen voorgelegd die rechtstreeks op de achtergronden van deze oorlog betrekking hebben.

Stond in het verleden vaak vooral de vraag centraal hoe de Europese samenwerking zich zou moeten verhouden tot onze nationale soevereiniteit, in de loop van de tijd lijkt de vraagstelling verschoven te zijn. Op dit moment lijkt het vooral te gaan over de vraag hoe er op een zodanige wijze vormgegeven kan worden aan de Europese samenwerking dat Europa niet slechts een speelbal, maar één van de spelers is op het wereldtoneel.

In de voorbereiding van dit nummer heb ik intensief samengewerkt met Wouter Jan de Graaf, bestuurslid van *Perspectief*. Samen hebben we de opzet van het nummer bedacht en aan de inhoud ervan gewerkt. Daarbij heb ik volop gebruik kunnen maken van zijn deskundigheid, maar ook veel geleerd van het perspectief van veel jongere mensen dan ik zelf op de vragen met betrekking tot Europa en de verwachtingen daarbij van de politieke partij die ons beiden lief is. Voor mij heel leerzaam. Ik wil mijn co-editor daar dan ook hartelijk voor bedanken.

Jan Hoogland
hoofdredacteur

Perspectief op Europa

In Groen 2021-2, precies een jaar geleden, stond een artikel van Anja Haga en Pieter Dirk Dekker met de uitdagende titel: *Een levensvatbare Europese Unie: An ever closer union?* In dat artikel voeren zij een vurig pleidooi om welwillend te staan tegenover meer en betere Europese samenwerking. Daarbij moet niet steeds de vraag centraal staan van de (mate van) soevereiniteitsoverdracht, maar veeleer de vraag wat landen voor zichzelf kunnen bepalen en wat alleen door onderlinge samenwerking gerealiseerd kan worden: verantwoordelijkheden zoveel mogelijk laten liggen op het laagst mogelijke niveau. Dit tegen de achtergrond van het bewustzijn dat we veel zelf kunnen regelen, maar dat er ook allerlei zaken zijn die voor ons land van groot belang zijn, maar die we alleen maar kunnen realiseren door de Europese samenwerking te zoeken.

Door Jan Hoogland en Wouter Jan de Graaf

Niet met de rug naar Europa | In dit aan Europa gewijde nummer willen wij hier nader op ingaan. Uitgangspunt daarbij was om niet al te toberig te doen over Europa en vooral te zoeken naar een antwoord op de vraag wat Europa kan bijdragen aan zowel ons Nederlandse belang als aan het gemeenschappelijke Europese belang. Dat houdt tevens een oproep in om niet met de rug naar Europa toe te gaan staan, maar ‘vooruit te kijken’: perspectief voor Europa.

Europa wordt vaak vooral met stroperigheid en bureaucratie geassocieerd. Helaas geeft de wijze waarop de Europese Unie functioneert daar soms ook zelf voeding aan. Daarbij is het echter ook goed te bedenken dat die nadelen van Europa deels te maken hebben met het feit dat dingen goed geregeld moeten zijn om in ieder geval ook de belangen van alle deelnemende staten afzonderlijk optimaal te borgen. Iedere staat hecht aan eigen soevereiniteit, maar wil tegelijk dingen gezamenlijk regelen. Dat kan alleen als daarbij voorzichtig gehandeld wordt. Een voorzichtigheid die dikwijls stroperigheid en bureaucratie tot gevolg heeft.

AUTEURS

Prof. dr. Jan Hoogland is hoofdredacteur van *Groen*.

Wouter Jan de Graaf is Bestuurslid Internationaal bij Perspectief. Hij heeft Internationale Betrekkingen in Moskou gestudeerd en studeert nu Internationaal Recht in Tilburg. Daarnaast is hij ook penningmeester bij CU Brabant.

Tegelijk is het goed te erkennen dat de Europese Unie voor veel deelnemende naties als een hefboom kan werken: door middel van de Europese samenwerking kunnen landen een aanzienlijk grotere invloed uitoefenen op het wereldgebeuren dan zij als zelfstandige natie kunnen (zie het interview met Mathieu Segers). Als er onderling goed wordt samengewerkt, profiteert iedere deelnemende natie daarvan. Dat vraagt er wel om dat alle deelnemers zich gezamenlijk blijven inspannen voor een goede onderlinge sfeer. Samenwerking veronderstelt altijd tenminste ook een wil om samen te werken.

Binnen de ChristenUnie is er altijd sprake geweest van een zekere scepsis rond Europa. Deels is dat te wijten aan het feit dat de ChristenUnie op Europees niveau niet zo heel veel gelijkgestemde politieke partijen kan vinden om mee samen te werken. Maar misschien heeft het nog wel meer te maken met de vrees van veel aanhangers van de ChristenUnie dat Nederland als land met een sterke eigen traditie en geschiedenis in die samenwerking een beetje dreigt te verdwijnen.

In de bijdragen aan dit nummer van *Groen* proberen we te laten zien dat die vrees niet gerechtvaardigd is. In de eerste plaats omdat

Nederland in de Europese samenwerking altijd een belangrijke rol heeft gespeeld, ook al was het tegelijk altijd een beetje een buitenbeentje.

In de tweede plaats zou het voor de ChristenUnie een belangrijk gegeven kunnen zijn dat de Europese samenwerking voor een niet onbelangrijk deel gedreven is door christelijk-sociale impulsen.

In de derde plaats is er ook sprake van achterliggende idealen die juist ook vanuit het perspectief van de ChristenUnie hoog op de agenda zouden moeten staan. Hopelijk werkt dit nummer van *Groen* dan ook uit dat uw interesse in Europa wat groter wordt en dat u een duidelijker voorstelling krijgt van wat de Europese samenwerking voor ons kan betekenen.

Waarom Europa? | Het begin van de Europese samenwerking kan niet worden losgemaakt van een Europees trauma, namelijk dat er in de eerste helft van de twintigste eeuw tot tweemaal toe een wereldoorlog begon op Europese bodem. Op het oog beschaafde landen gingen elkaar te lijf met een dramatisch groot aantal slachtoffers tot gevolg.

Hoewel veel Europeanen de Eerste Wereldoorlog met groot enthousiasme ingingen, bleek al snel dat de oorlog alleen maar verliezers kende. De grootste verliezers waren Duitsland en Oostenrijk-Hongarije. Beide keizerrijken gingen ten onder en het laatstgenoemde werd opgesplitst in een veelheid van landen. De gevolgen daarvan zijn tot ver in de twintigste eeuw voelbaar gebleven tot en

met de recente Balkanoorlogen waarvan de gevolgen ons zelfs nu nog bezighouden.

Snel na de Eerste Wereldoorlog werden Duitsland en Oostenrijk getroffen door een diepgaande economische crisis. Hoewel zij die relatief snel weer te boven kwamen, overleefden zij een tweede economische terugslag (1930) niet. Deze tweede economische crisis bracht in beide landen de nazi's aan de macht en leidde daarmee tot de Tweede Wereldoorlog die in kracht, terreur en vernietiging nog ernstiger was dan de voorafgaande.

Beide oorlogen maakten op een verschrikkelijke manier zichtbaar dat – hoe rijk nationale culturen ook mogen zijn – nationalisme een vernietigende werkelijkheid kan worden. Nationalisme is leuk bij schaats- en voetbalkampioenschappen, maar werkt verschrikkelijk uit als er sprake is van onderlinge jaloezie en vijandschap. Werd de kreet 'dit nooit weer' al geslaakt direct na de Eerste Wereldoorlog, pas na de Tweede Wereldoorlog werd er echt werk van gemaakt.

Eén van de leidende inzichten daarbij was dat overheden een belangrijke taak hebben in het borgen van de sociaal-economische stabiliteit van hun samenleving. Alleen als de bestaansveiligheid van de bevolking in voldoende mate wordt gegarandeerd, kan er sprake zijn van bloeiende samenlevingen en onderling vredelievende verhoudingen. Tegen die achtergrond en met veel financiële hulp van de VS konden de Europese naties zich na de Tweede Wereldoorlog snel herstellen en een verzorgingsstaat opbouwen, waarin een redelijk bestaansminimum voor de meeste burgers gerealiseerd kon worden.

“Europese samenwerking wordt gedreven door christelijk-sociale impulsen.”

Dat ideaal van een sociaal veilig en vredelievend Europa was leidend bij de eerste schreden op het pad naar Europese samenwerking (zie het interview met Mathieu Segers). Een leidende rol daarin vervulden politici die door christelijk-sociale idealen werden gedreven. Het doel was om te komen tot een Europa dat niet gekenmerkt zou worden door een sociaal onbarmhartig aandeelhouderskapitalisme, maar door een eigen, Rijnlands kapitalisme waarin iedere burger tot bloei zou moeten kunnen komen: een sociaal Europa.

Nadien is er veel gebeurd. Veel duw- en trekwerk. Veel strubbelingen die je in elke vorm van complexe samenwerking kunt terugvinden. En Europa is steeds groter geworden: eerst langzaam en stapje voor stapje, bijvoorbeeld door de toetreding van voormalige dictaturen als Spanje, Portugal en Griekenland, later – na de val van de muur en het IJzeren Gordijn – van veel Oost-Europese landen. Ook al bestaan er grote bedenkingen tegen deze uitbreiding van de Europese Unie, recente ontwikkelingen als de oorlog tussen Rusland en Oekraïne maken inzichtelijk hoe essentieel ook deze uitbreiding kan zijn.

Vooruitkijken | Er zijn mensen met een goed huwelijk, anderen met een uitgesproken ongelukkig huwelijk. Maar voor de meeste mensen geldt dat hun huwelijk veel inspanning en onderhoud vergt. Gaat het daarbij in het geval van huwelijken maar om twee partijen, hoeveel te meer is dit onderhoud dan nodig in relaties binnen de Europese Unie. Samenwerking gaat nooit vanzelf. Vandaar dat Europa vaak ervaren kan worden als een draak, maar wel een draak die als het nodig is zijn tanden kan laten zien, bijvoorbeeld als minder democratisch ingerichte burens zoals Rusland de vrede en stabiliteit van Europa bedreigen. Goede samenwerking gaat echter niet vanzelf en kost inspanning en onderhoud, net als een goed huwelijk. Wantrouwen, tegenzin en scepsis helpen niet om de energie op te brengen die daarvoor nodig is. Met de bijdragen in dit nummer proberen wij te laten zien hoe dat in het verleden is gegaan en hoe dat in de toekomst voortgezet kan worden. Niet met de bedoeling om van de lezer een kritiekloze volgeling te maken, maar wel om de waarde die Europa voor ons kan hebben te her- en erkennen.

Interview met Mathieu Segers over de totstandkoming en de toekomst van de Europese Unie

‘Kijk vooruit!’

De Europese Unie speelt een belangrijke rol in ons leven. Sommigen lijken er lyrisch over, bij anderen overheerst de scepsis. Vooral over de bureaucratie en de stroperigheid van de EU wordt geklaagd. Maar ook over het democratisch gehalte en het verlies aan autonomie van de lidstaten. Wij wilden meer weten over de waarden die aan de totstandkoming van de EU ten grondslag lagen: waarom wilde men haar en wat verwachtte men van haar? En wat was de rol van het christelijk-sociale denken in de ontwikkeling van de EU? Mathieu Segers, hoogleraar Eigentijdse Europese Geschiedenis, neemt ons mee in die ontwikkeling en komt met een vurig pleidooi voor een positief-realistische instelling met betrekking tot de samenwerking in Europa, ook richting de ChristenUnie: ‘Kijk vooruit!’.

Door Wouter Jan de Graaf en Jan Hoogland

Kunt u ons iets vertellen over het begin van de naoorlogse Europese integratie? Welke waarden waren er toen leidend?

‘Na de Tweede Wereldoorlog was de conclusie dat er twee pijlers centraal moesten staan in de nieuwe Europese orde. De eerste pijler was externe veiligheid. Die ging om bedreigingen van buitenaf. Om een toekomstige oorlog te voorkomen richtte West-Europa zich op overleg en defensie. In eerste instantie werd rekening gehouden met een dreiging vanuit Duitsland, omdat daar de Eerste en vooral ook de Tweede Wereldoorlog waren begonnen. Maar de focus werd kort daarna verlegd naar de Sovjet-Unie en het gevaar van het communisme.

De tweede pijler was de individuele veiligheid. Die ging over de bestaanszekerheid van Europese burgers en sociale cohesie in samenlevingen. Deze conclusie kwam voort uit de Grote Depressie van de jaren dertig. Ongelijkheid en de grote verschillen tussen havens en havenots maken een samenleving instabiel en kunnen zo een voedingsbodem voor oorlogen vormen. Dat moest voorkomen worden.

In de eerste verdragen van de Europese integratie stond die sociale opgave om de individuele veiligheid te realiseren heel expliciet geformuleerd. Concreet ging dat over armoedebeleid. In de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS), maar ook in de gemeenschappelijke marktverdragen wilde men via een gemeenschappelijk landbouwbeleid honger voorkomen. In de EGKS kregen mijnwerkers die zonder werk kwamen te zitten omscholingsprogramma’s aangeboden om ervoor te zorgen dat zij opnieuw werk zouden kunnen vinden.

Je zou kunnen zeggen dat die twee pijlers – externe en individuele veiligheid – draaien om twee typen van solidariteit: tussen lidstaten, om je te verdedigen tegen dreiging van buitenaf, en tussen burgers onderling, door de inrichting van een samenleving zonder grote maatschappelijke tegenstellingen en zonder armoede.’

De christendemocratische beweging heeft een belangrijke rol gespeeld in de Europese eenwording. Hoe zag die beweging eruit? | ‘Die begon in de jaren veertig. De Wereldraad van Kerken was toen vanuit haar oecumenische beweging een zeer actieve pleitbezorger van de Europese samenwerkingsgedachte.

PERSONALIA

Mathieu Segers is hoogleraar Eigentijdse Europese Geschiedenis aan de Universiteit van Maastricht. Hij heeft columns in het Financieel Dagblad en De Groene Amsterdammer. Daarnaast is hij bekend van zijn podcast ‘Café Europa’.

Daarnaast was zij ook invloedrijk in de christendemocratische partij die ontstond in Duitsland. In Duitsland kwamen toen al de protestanten en katholieken samen in één partij. Die werd heel populair, omdat ze een aantal zaken aan elkaar verbond waar veel behoefte aan was. De christendemocratie bood namelijk een agenda tegen de bedreigingen van het communisme en combineerde conservatisme – oog voor tradities en de corporatistische samenleving – met een redelijk progressief sociaaleconomisch luik. Het is deze christendemocratische beweging uit verschillende landen die aan de wieg stond van de naoorlogse Europese orde.’

Na het verslaan van nazi-Duitsland hebben de Amerikanen een belangrijke vinger in de pap in Europa. Hoe zien zij de nieuwe Europese orde voor zich? | ‘Amerikanen dachten anders dan de Europeanen. Zij waren van de grote idealen en hadden een West-Europese federatie voor ogen waarin het voorbeeld van de Amerikaanse federatie als het ware gekopieerd werd. De Europeanen vonden dat veel te simpel. Zij wilden niet dezelfde fout maken als Woodrow Wilson na de Eerste Wereldoorlog: te gezwollen woorden over een (wereld)federatie wekken valse verwachtingen. Het was juist belangrijk om andersom te denken: kleine stappen van samenwerking die direct resultaat sorteren. Zo kwamen ze al snel in de sociaaleconomische, en uiteindelijk vooral de economische, sfeer uit. Daar paste ook het overdragen van bevoegdheden aan supranationale instituties bij, zij het, ook wat dit

betreft met mate – niettemin zat hier de revolutie verborgen. Alleen daar waar het echt een verschil kon maken. Zo liep de West-Europese realiteit weg bij de Amerikaanse, want de werkelijkheid in West-Europa was veel genuanceerder dan de Amerikanen zich aanvankelijk hadden voorgesteld.’

Hoe ontwikkelt de Europese integratie zich na de Tweede Wereldoorlog ten opzichte van de externe veiligheid?

‘De Amerikanen steunden de Europese blokvorming tegen de dreiging uit het Oosten. Die werd steeds urgenter bijvoorbeeld met de komst van het IJzeren Gordijn (in de loop van de jaren vijftig), de opstanden in Praag (1948) en Hongarije (1956) en de bouw van de Berlijnse Muur (1961). De blokvorming moest onder andere via defensie ingevuld worden. In 1951, vlak na het verdrag voor de EGKS, kwam er een initiatief om een Europese Defensie-unie te regelen. De zes West-Europese landen zouden samenwerken om tot een Europees leger te komen. In de elite van de zes lidstaten werd dit idee gedragen. Het minst in Nederland, maar ook daar was er voldoende steun in de regering. Maar op het moment dat het in 1954 tot ratificatie moest komen in de verschillende nationale parlementen werd het weggestemd door het Assemblée Nationale, het Franse parlement. Hiermee sneuvelde de Europese politieke unie en bleef de Europese integratie vooral een economisch project.

Blijkbaar waren de burgers in de verschillende landen er nog niet

klaar voor om aan een supranationale samenwerking op defensiegebied (en dat met de vijand uit de Tweede Wereldoorlog, Duitsland) te denken. Hoe vreemd dat misschien ook klinkt na het fatale nationalisme van de eerste helft van de twintigste eeuw, toch vormden de natiestaat en de nationale tradities nog steeds het collectieve geheugen in de verschillende landen. Die waren veel dieper geworteld – soms wel eeuwenoud – dan het bescheiden collectieve kortetermijngeheugen van een paar jaar praktische samenwerking in het kader van de EGKS. Dat wantrouwen is nu nog steeds hetzelfde. Je zou kunnen zeggen dat, nu de Europese integratie een generatie heeft overleefd, Europa een wat stabielere geheel geworden is met een wat verdiept collectief geheugen. Maar als je het collectief geheugen van de Europese samenwerking vergelijkt met het collectief geheugen van de natiestaten, is de Europese integratie nog steeds heel wankel. Het verzet van 1954 in de Franse Assemblée Nationale zette dat voor het eerst op scherp. Het Europese integratieproces is eigenlijk nooit meer over die reality check heen gekomen. Althans, gezien vanuit het perspectief van die ‘Europeanen’ die deze grote sprong voorwaarts wel graag gerealiseerd hadden willen zien, omdat defensiesamenwerking het integratieproces naast economisch meteen ook politiek gemaakt zou hebben.’

Hoe kreeg de sociaaleconomische agenda uiteindelijk vorm in de Europese eenwording? | ‘Er was een sterke behoefte om binnen de trans-Atlantische samenwerking een Europees

model te definiëren dat anders was dan het kapitalisme in de Verenigde Staten. Dat uitte zich in het concept van de Soziale Marktwirtschaft, de sociale markteconomie. Dat concept is een ‘ordoliberal’ idee. Dat betekent enerzijds dat het liberalisme centraal staat: de overtuiging dat een spontane orde sterker is dan een opgelegde orde. Dat past overigens heel goed bij het katholieke subsidiariteitsbeginsel en bij het protestantse principe van soevereiniteit in eigen kring. De staat stelt kaders en vult die zo min mogelijk in om zoveel mogelijk diversiteit toe te laten op lokaal en regionaal niveau. Anderzijds betekent ordoliberalisme ook dat het sociaal moet zijn. Er is een sociale bodem nodig in de samenleving voor diegenen die pech op pech stapelen.’

Na 1954 sneuvelt dus de politieke unie. Hoe ging de Europese integratie verder?

‘Toen ontstond de *relance européenne*, de herlancering van de Europese integratie. Via een soort uitbouw van de EGKS kwam de focus op de economie te liggen met een filosofie gebaseerd op ‘geen woorden, maar daden’. Het ging niet langer over zaken als een politieke federatie. Het ging om praktische daden in de economie die meteen welvaart opleveren en die daarmee ook zouden leiden tot meer vertrouwen omdat je onderling nauw moet samenwerken. Eerst welvaart en welzijn verbeteren. De politieke integratie werd op de lange baan geschoven.

Niet dat er geen pogingen ondernomen werden tot politieke integratie. Op intergouvernementeel vlak wilde Charles

de Gaulle die bewerkstelligen buiten de Brusselse instituties om. Zijn idee was veel meer gebaseerd op een samenkomst van de lidstaten. Dan ging het in zijn zienswijze natuurlijk vooral om de grote lidstaten met Frankrijk en Duitsland in de hoofdrol. Dit zag hij als het ideale model voor politieke besluitvorming, die hij eigenlijk als een verlengstuk van de eigen buitenlandse politiek van het Elyssée zag. Dat idee mislukte in de jaren zestig. Daar heeft onder anderen Joseph Luns een rol in gespeeld. De realiteit blijft tot op de dag van vandaag dat het heel veel moeite kost om het buitenlands beleid onder urgente omstandigheden te coördineren. Zelfs richting Oekraïne gaat veel nog bilateraal, terwijl bevolkingen binnen Europa vaak aangeven dat ze van de Europese Unie juist verwachten dat het zich krachtig positioneert in internationale betrekkingen. Maar als puntje bij paaltje komt, ketst het toch vaak weer af.

U heeft weleens gezegd dat de EU voor de Duitsers een plek is waar zij hun macht kwijt kunnen die ze anders niet durven aan te wenden. Voor de Fransen is de EU een plek waarin ze hun grandeur kwijt kunnen. Wat is de EU voor Nederland? | ‘Voor de Duitsers is de EU een medicijn tegen zelfangst. De Duitsers hebben geen hefboom nodig. Duitsland is eigenlijk het machtigste land in Europa, maar vanwege zijn eigen geschiedenis durft het die macht nauwelijks aan te wenden. Dat kan alleen in de EU voor een hoger doel. Voor de Fransen is de EU een hefboom en die hebben ze in optima forma uitgedacht. Eigenlijk is de overdracht

van bevoegdheden ondenkbaar voor *La grande nation*. Toch zijn zij de initiatiefnemers van alle verdragen. Zij zijn in feite vaak ronduit tegen Europese integratie op supranationale leest, tenzij ze via die Europese integratie iets kunnen bereiken wat ze op eigen kracht niet kunnen bereiken. Controle over de Ruhr, handen in de potten van het Wirtschaftswunder Duitsland, controle over Frankfurt waar het monetair beleid gevoerd wordt. Dat komt dus overeen met de EGKS, de gemeenschappelijke markt en de Economische en Monetaire Unie (EMU). Daarnaast hebben de Fransen juist via de Europese samenwerking hun *force de frappe* (Franse kernmacht) gerealiseerd, want daar hadden ze zelf de middelen niet voor. Zij hebben het Europese integratieproces heel instrumenteel geïnterpreteerd vanuit hun eigen nationale agenda en strategie. Maar ook andere lidstaten profiteren van die hefboom. Ook voor ons Nederlanders geldt uiteindelijk, dat wij per saldo boven ons gewicht kunnen boksen in de internationale politiek en economie dankzij die hefboom van de Europese integratie. Alleen dokteren wij dat wat minder strategisch uit dan de Fransen. Was Nederland geen lid van die Europese integratie dan was onze invloed op allerlei zaken die ons aangaan veel minder groot geweest.’

Hoe beoordeelt u de Nederlandse positie in Europa sinds het begin van de eenwording? | ‘Voor Nederland is Europa altijd ingewikkeld geweest. Voor de wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog werd Nederland vooral geïnspireerd door Scandinavië en

het Verenigd Koninkrijk. Direct na de oorlog had Labour het voor het zeggen in het Verenigd Koninkrijk, de regering Attlee werd geïnspireerd door beleidsinitiatieven als het Beveridge Report waarin plannen stonden voor vergaande sociale wetgeving en de nationalisering van de gezondheidszorg. Nederland werd niet geïnspireerd door België of Luxemburg. Laat staan door Italië of Frankrijk. Ook Duitsland was geen inspiratie, want dat moest heel anders opgebouwd worden. Hoezeer Nederland ook een gemengde samenleving was met zowel protestanten als katholieken, net zoals Duitsland, was de overheersende mentaliteit toch protestants. Daarin onderscheidde het zich van de andere partners en zelfs van Duitsland omdat daar een belangrijk deel van de protestanten in Oost-Duitsland, de latere DDR, woonde. De inspirerende voorbeelden voor de Nederlandse naoorlogse welvaartsstaat lagen dus buiten de zes oprichters. Qua protestantse en ook sociaaldemocratische cultuur sloot Nederland veel beter aan bij het VK en Scandinavië.

Uiteindelijk gaf het feit dat wij een transitie handelsland zijn de doorslag. Wij waren de Oost al kwijtgeraakt. Om onze wederopbouw te financieren waren we daardoor nog afhankelijker geworden van ons achterland, met name Duitsland. Het zou dus heel onverstandig zijn als wij ons zouden uitsluiten van een markt die aan het ontstaan was rond dat Duitsland. Dankzij het Wirtschaftswunder van Duitsland is de Nederlands export enorm toegenomen en hebben wij, hoewel vrij laat ten opzichte van andere landen, onze

wederopbouw kunnen financieren en vorm kunnen geven in een welvaartsstaat.

We zitten nu weer in een vergelijkbare periferie-positie als in de jaren vijftig. Toen waren we het enige land dat niet geleid werd door christendemocraten, maar door sociaaldemocraten. Het enige land dat niet overwegend katholiek was, maar protestants. De huidige muntunie is opnieuw het kleine Europa van het begin. Want wie doen daar niet aan mee? De Britten, die ondertussen al helemaal weg zijn, en de Scandinavische landen al evenmin. Dat is een ongemakkelijke positie waar we het op z'n minst met elkaar over moet hebben.'

De Nederlandse positie gehoord hebbende, wat is eigenlijk het beeld van Nederland in Europa? | 'Een

buitenbeentje. Maar wel een heel serieus buitenbeentje. Nederland was by far de meest sceptische stichter van de Europese integratie om de genoemde redenen. Bij iedere bevoegdheidsoverdracht stond Drees weer op de rem. Zo werd Nederland ook gepercipieerd door de anderen. Nederland stak dat ook niet onder stoelen of banken. De covers van Elsevier zijn een manifestatie van het wantrouwen tegen het Latijnse Europa. Dat weet men in de rest van Europa ook. Aan de ene kant wil men Nederland erbij als een soort stempel van gelijkheid. Aan de andere kant weet men dat ze af en toe Nederland gewoon van de weg af moet rijden als er iets geregeld moet worden, omdat de Nederlanders niet begrijpen waar die anderen het over hebben. Dat is een soort

vertalingsprobleem dat te maken heeft met de verschillen in cultuur-historische achtergrond en dat wekt natuurlijk ook frustratie en wantrouwen in Nederland zelf. Dan krijg je het bekende Nederlandse werkwoord ‘inrommelen’ al snel in de nationale kranten.’

Dat klinkt best pessimistisch. | ‘Het Europese integratieproject draait in de kern daarom dat je begrip moet leren opbrengen voor elkaars gevoeligheden. Begrip tussen Frankrijk en Duitsland, tussen al die verschillende nationale culturen. Het gaat er vooral om dat je het begrip voor elkaar opbrengt, ook, en misschien wel vooral, in die gevallen waarin je elkaar niet echt goed kunt begrijpen. Nederlanders doen dat niet makkelijk.

Maar als we dieper in de Nederlandse geschiedenis kijken dan zien we dat Nederland bestaat bij gratie van de Europese politiek. Natuurlijk hebben we wel eens een oorlogje gevochten en een Spanjaard half weggejaagd. Maar als puntje bij paaltje kwam moesten de grote mogendheden de Nederlanders hun land gunnen. Daar zijn we ons veel te weinig van bewust. Wanneer je vanuit dit perspectief naar Europa kijkt dan is het logisch dat Nederland een spilfunctie opeist. Die Europese samenwerking is namelijk niet alleen voor Nederland als een handelsland belangrijk – handel gedijt nu eenmaal in een stabiele omgeving waar je elkaar en de regels kunt vertrouwen –, maar ook voor het pure, naakte bestaan is het essentieel dat je met elkaar in gesprek bent en geen oorlog voert. Voor ons

ligt daar de opdracht. Niet vervallen in oude clichés, maar realistisch omgaan met de werkelijkheid en daar duurzame strategieën op ontwikkelen.’

Tot slot, heef u nog een advies voor de ChristenUnie ten aanzien van haar opstelling omtrent de EU?

‘Kijk vooruit. We hebben het veel over geschiedenis gehad, maar we moeten ons verzoenen met de realiteit die we zelf mee geschapen hebben. Anders zet je jezelf buitenspel en kun je niet de positie innemen die Nederland potentieel wel in kan nemen. Nederland kan namelijk echt aan de tekentafel zitten. Juist vanwege onze uitzonderlijke, eigen positie. Alleen dan moet je niet vervallen in goedkope clichés, zoals Dijsselbloem met zijn ‘drank en vrouwen’-verwijt aan de zuidelijke lidstaten. Daarmee bedrijf je succesvolle binnenlandse politiek, maar ondergraaf je Nederlandse belangen in Europa. Er zijn hele goede redenen om in de EU te zitten, maar Nederland moet zichzelf bij de tijd brengen en meedoen vanuit zijn uitzonderlijke, eigen Nederlandse perspectief!’

Is de Europese burger verbonden aan de Europese Unie?

In verscheidenheid verenigd

De Europese Unie heeft niet zozeer een democratisch tekort, als wel een geloofwaardigheidsprobleem. Dat is de stelling die Johanna Koffeman in dit artikel verdedigt.

Door Johanna Koffeman

Als ik mensen vertel dat ik werk bij het Europese Parlement, krijg ik vaak als vraag terug wat dat precies inhoudt. Voor velen staat Europa op grote afstand, laat staan dat zij er enige voorstelling van hebben wat de Europese Unie (EU) is of hoe ze werkt. Ondanks de impact op ons leven blijft de EU abstract. Tegelijk worden er ontzettend veel belangrijke zaken beslist: van veiligheidsstandaarden voor speelgoed tot de bedenktijd die men heeft na een nieuwe aankoop. Wellicht kun je zeggen dat dit de kern vormt van ons probleem met de Europese Unie: terwijl ze heel belangrijk is voor de inrichting van ons dagelijks leven, interesseren we er ons niet voor en associëren we haar vooral met bureaucratie en stroperigheid.

Wij profiteren dagelijks van allerlei regels en voorschriften die ons leven een stuk aangenamer en veiliger maken, vaak zonder te weten dat we die aan Europa te danken hebben. Zo kun je in elk EU-land je mobiele data gebruiken zonder extra kosten, mag je overal in de EU studeren, stagelopen of werken, wordt er bijna overal dezelfde munteenheid gehanteerd, kun je als bedrijf toegang krijgen tot de nationale markten van alle EU-landen en kun je vervolgens als EU-consument daarvan profiteren omdat dit door flinke concurrentie de prijzen drukt. De drie belangrijkste spelers in het maken van deze regels en voorschriften zijn de Europese Commissie, de Raad van de Europese Unie en het Europees Parlement. In onderstaande afbeelding is het besluitvormingsproces in een notendop samengevat. De Europese Commissie heeft dus het recht van initiatief: Europarlementariërs kunnen in tegenstelling tot Tweede Kamerleden geen wetsvoorstellen maken. Mag de Europese Commissie alles voorstellen wat ze wil? Zeker niet. De Europese Verdragen bepalen welke bevoegdheden de Unie heeft.

Democratisch tekort? | De EU is een partnerschap van democratische staten. Daarom is het voor alle betrokkenen van groot belang dat ook de Europese regels en procedures democratisch verankerd zijn. Als er érgens discussie over is, is het over de democratische legitimiteit van de EU. In het academisch debat wordt de term ‘democratisch tekort’ gebruikt om aan te geven dat de EU-instellingen en hun besluitvormingsprocedures aan een gebrek aan democratische legitimiteit lijden, en voor de burger ontoegankelijk lijken door de complexe werking. In dit debat zijn er twee kampen. Aan de ene kant staan wetenschappers als Majone en Moravcsik die stellen dat er geen democratisch

PERSONALIA

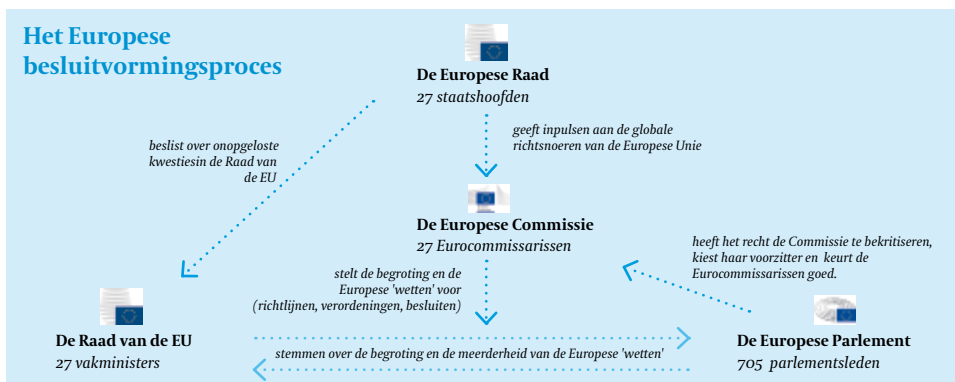
Johanna Koffeman-Kramer studeerde Europese Studies (Universiteit van Amsterdam) en European Governance (Masarykova univerzita, Brno, Tsjechië en Universiteit Utrecht). Zij was kandidaat voor de ChristenUnie bij de Europese Verkiezingen van 2019 en de verkiezingen voor de Tweede Kamer in 2021. Zij schreef dit artikel op persoonlijke titel.

tekort bestaat: volgens hen zijn de *checks and balances*, indirecte democratische controle via nationale regeringen en de toenemende bevoegdheden van het Europees Parlement voldoende om ervoor te zorgen dat de EU-beleidsvorming in bijna alle gevallen transparant en effectief is en politiek kan inspelen op de eisen van de Europese burgers. Volgens Majone is er echter wel sprake van een geloofwaardigheidscrisis. Daar kom ik later op terug. Wetenschappers als Hix en Follesdal verdedigen daarentegen de opvatting dat Europa wel degelijk lijdt aan een democratisch tekort. Zij wijten dat aan het ontbreken van 'echte' transnationale Europees Parlementsverkiezingen omdat er geen EU-brede partijen zijn. Het gevolg daarvan is dat de EU ver van haar burgers af blijft staan.

huidige opzet zijn Europarlementariërs immers volksvertegenwoordiger van een lidstaat: Nederlanders stemmen op Nederlandse Europarlementariërs. Natuurlijk wordt er ook aan de overige EU-inwoners gedacht, maar de eigen achterban is altijd het belangrijkste. Dat betekent dat de Europarlementariërs vaak primair voor hun eigen, nationale belangen gaan. Dat geldt veel minder voor de vaak als technocratisch beleeft Europese Commissie. Zij is daarom ook de hoeder van de Verdragen. Daarmee kan voorkomen worden dat het Europees Parlement buiten haar bevoegdheden treedt. Denk bijvoorbeeld aan een kwestie als de legalisering van abortus. Er zijn dus goede redenen het recht van initiatief niet bij het Europees Parlement neer te leggen.

Recht van initiatief | Twee veel voorkomende oproepen om de EU meer democratische legitimiteit te geven zijn ten eerste het idee om het Europees Parlement het recht van initiatief te geven en ten tweede het pleidooi voor meer transparantie. Dit recht is echter omstreden. In de

Transparantie | Een tweede oproep is het verbeteren van de transparantie. Transparantie is goed, maar volledige openheid werkt averechts. Natuurlijk is het prima om een lobbyregister bij te houden, maar er zijn ook politieke stromingen die alles openbaar willen maken tot de eindonderhandelingen tussen het Europees Parlement, de Commissie en

*“We moeten gaan voor de EU
als een
dicht-bij-mijn-bedshow.”*

lidstaten over een wetsvoorstel aan toe. Deze vinden nu altijd achter gesloten deuren plaats, wat de ruimte biedt om vrij te onderhandelen. Zonder die ruimte is het veel moeilijker om tot werkbare compromissen te komen.

De klacht dat er een democratisch tekort is omdat een rechtstreekse strijd om het politieke leiderschap ontbreekt, kan dus gerelativeerd worden. Sinds 1979 worden onze Europarlementariërs direct verkozen. Daarnaast leveren de lidstaten elk hun eigen EU-commissaris aan op basis van een voordracht van de nationale regeringen en parlementen. Bovendien hebben ook de direct verkozen Europarlementariërs een stem in de goed- of afkeuring van de voorgedragen commissarissen op basis van een scherpe ondervraging in het Europees Parlement. Daarnaast buigt het Europees Parlement zich nu over de instelling van transnationale lijsten; dit voorjaar is er besloten over een voorstel om 28 transnationale zetels toe te voegen aan het Parlement, naast de reguliere 705 nationale zetels. De kiezer krijgt daarmee twee stemmen. Eén om te kunnen stemmen op iemand uit een andere lidstaat en één om te stemmen op een volksvertegenwoordiger uit de eigen lidstaat. De ChristenUnie is kritisch over dit voorstel. Toch kan dit voorstel tot een nieuwe dynamiek leiden die bovendien onze nationale invloed niet in gevaar brengt, omdat het aantal nationale Europarlementariërs behouden blijft. De kans dat dit ooit zover komt, acht ik klein, omdat de Raad van de EU dit al tijdenlang blokkeert (en dat is ook democratie).

De officiële partijlijn van de ChristenUnie omtrent democratie in de EU is als

volgt: 'De democratische legitimatie van Europese besluitvorming moet beter. Dit is voorwaarde voor voldoende draagvlak voor de Europese Unie. De ChristenUnie wil daarom een versterking van de democratische legitimatie van Europese regelgeving, zowel decentraal, nationaal als Europees.' Dit is een weinig opzienbarend standpunt, want met uitzondering van Nexit-voorstanders wil iedereen dit wel.

Dat je de democratische legitimiteit dus wilt verbeteren, betekent niet dat er nu een democratisch tekort is. Vooral sinds het Europees Parlement rechtstreeks verkozen wordt en in de normale wetgevingsprocedure meer gelijkgesteld is aan de Raad van de EU, is het in mijn ogen niet langer terecht om van een democratisch tekort te spreken, al zal de discussie erover daarmee niet verstomd zijn. In die discussie moeten we ons goed realiseren dat de democratische beginselen van de EU afwijken van de parlementaire democratieën zoals we die in lidstaten zien. Immers, de EU kan nooit op dezelfde manier een democratie zijn als een lidstaat, omdat het nu eenmaal geen natiestaat is.

Perspectief voor Europa | De EU is iets unieks. Het is geen internationale organisatie en geen natiestaat, maar een groots project dat nooit af zal zijn en ons voortdurend uitdaagt om het beste te maken van onderlinge samenwerking en eensgezindheid. Europese integratie gaat vaak met *ups and downs* en vormt zich dus naar de tijdsgeest. Soms betekent dat een sprongetje van bijna eurofiële trekjes en dan hebben we weer te maken met een eurokritisch remmetje. Het mag allebei bestaan.

Ik zie de EU als iets dat we dagelijks samen, als Europeanen waar moeten maken; of het nu gaat om economische of om politieke samenwerking, we kunnen slechts verder komen als we op zoek gaan naar gemeenschappelijke belangen. Wat we niet moeten doen is steeds de vergelijking trekken met de democratische orde in de lidstaten, want Europa is zelf geen natie.

Hierboven stelde ik – met Majone en Moravcsic – dat Europa niet zozeer een democratisch tekort, als wel een geloofwaardigheidsprobleem heeft. Ik kan mij dan ook goed vinden in de slogan: *geloofwaardigheid* in de Europese Unie. We moeten gaan voor de EU als een dicht-bij-mijn-bedshow. De institutionele vormgeving van de EU is voldoende democratisch vormgegeven. De democratisch gekozen nationale regeringen hebben een belangrijke rol behouden en daarnaast is er een rechtstreeks gekozen parlement. Ik zie perspectief voor Europa zolang we proberen de geloofwaardigheid te verbeteren. Dat zou kunnen door de volgende maatregelen: 1) regelen dat het Europees Parlement individuele EU-commissarissen bij gebleken incompetentie naar huis kan sturen; nu kan dat niet en moet de gehele commissie nog aftreden, zoals we in 1999 gezien hebben bij de Commissie-Santer; 2) instellen dat de Raad op buitenlands beleid voornamelijk met gekwalificeerde meerderheid gaat stemmen in plaats van unanimititeit; 3) Frankrijk ervan overtuigen dat het periodieke verhuiscircus van Brussel naar Straatsburg moet stoppen omdat het geen enkel belang (meer) dient; 4) streven naar een net iets slagvaardiger Europese Unie; 5) werken aan meer aandacht voor

de EU, zowel in de nationale politiek als in de media; 6) de mogelijkheden vergroten voor Europese burgerinitiatieven, zodat burgers naast hun stemrecht in Europese verkiezingen nog een belangrijk instrument hebben om invloed uit te oefenen. Wat ook belangrijk is, is dat de nationale regeringen stoppen met het stelselmatig uitspelen van nationale belangen tegen het Europese belang. Willen we echt verschil gaan maken als het gaat om de binding van burgers met de EU, dan moeten we vooral duidelijk maken dat het bij de Europese verkiezingen gaat om Europese kwesties en personen, en niet om nationale kwesties en personen. We moeten de Europese verkiezingen niet langer zien als een verlengde landelijke politiek, of – zoals wetenschappers als Reif en Schmitt het zo mooi verwoord hebben – als ‘nationale verkiezingen van de tweede orde’.

Conclusie | De kloof tussen burger en de Europese Unie kan overbrugd worden. Dat is een missie waar we ons mee bezig moeten houden, want wij horen thuis in de Europese Unie. Met die Unie hebben we iets opgericht dat letterlijk groter is dan onze eigen natiestaat en onze nationale belangen, zodat we niet meer in de valkuilen van het verleden vallen (denk aan de oorlogen tussen nu vredig optrekkende EU-lidstaten) en kunnen profiteren van de economische voordelen. Maar meer nog dan dat: het is het ook waard om vanuit onze christelijk-sociale waarden een actieve bijdrage te leveren aan het Europese project. Het zou zonde zijn om onze poging tot samenwerking en eensgezindheid te zien sneuvelen, omdat er te weinig verbinding is tussen de EU en haar burgers.

Glokalist

Kiezen voor jezelf gaat ten koste van het collectief. Het was een van de eerste colleges bestuurskunde die ik volgde, waarin we het prisoner's dilemma uitspeelden. Onze drang om het spel te winnen zat ons in de weg en was uiteindelijk schadelijk voor iedereen. Aan het einde van die vrijdagmiddag gingen we met een teleurgesteld gevoel naar huis. Is het onmogelijk om een collectief goed eerlijk te verdelen?

Voor de afronding van datzelfde vak schreef ik, een paar jaar geleden, het nog steeds actuele betoog '*Niets onder Groningen. Over de problematiek van het verminderen van aardgaswinning*'. Mijn conclusie was al even deprimerend als op die bewuste vrijdagmiddag. Een gewone burger wonend in de provincie Utrecht heeft geen last van de consequenties van zijn handelen en is niet bereid om minder gas te gebruiken ten behoeve van het gemeenschappelijk belang. Kiezen voor jezelf benadeelt de groep en daarmee zijn we uiteindelijk zelf de dupe van onze eigen individuele keuzes.

In Europa hebben we geen gedeelde taal of cultuur. We hebben vooral gemeenschappelijke crisissen, zoals de vluchtelingen crisis, de klimaatcrisis en een veiligheids crisis. Gedeelde problemen waarover veel verdeeldheid is. Niet geheel toevallig is ons continent ook een van de meest geïndividualiseerde van allemaal. De Afrikanen, experts in *community building*, zouden ons goed kunnen helpen in het vormgeven van een gemeenschap.

De manier waarop we omgaan met schaarste in Europa is bepalend in onze gedeelde problemen. Denk bijvoorbeeld aan de beschikbare woningen of de maximale hoeveelheid CO₂ die we willen uitstoten met elkaar. Zijn we als individu (of land) bereid om ons persoonlijke belang ondergeschikt te maken aan het gemeenschappelijke doel?

Dat doet me denken aan een uitspraak van Evert Jan Ouweneel tijdens de Justice Conference: God is een glokalist. Hij ontfermt zich over het globale en het lokale. Zijn hart gaat uit naar de wereldproblematiek en naar de kwetsbare mens. Voor beide is oog en er lijkt geen spanning te zijn tussen die twee. Kiezen voor het gemeenschappelijke is een keuze voor het individu.

COLUMNIST Dorina Nauta is bestuurskundige en theoloog. Naast haar werk als zelfstandig spreker en schrijver is ze werkzaam bij Tearfund.

Militaire macht Europa?

Het categorisch afwijzen van een Europees leger vindt Trineke Palm voorbarig. Tegen de achtergrond van de verschuivende geopolitieke verhoudingen, met een toenemende competitie en zelfs confrontatie tussen grootmachten, klinkt de roep dat de Europese Unie moet 'ontwaken' als geopolitieke speler. Strategische autonomie is hierbij het sleutelwoord: de EU moet economisch, technologisch en militair op eigen benen staan. Daarom kan zo'n leger onder bepaalde voorwaarden dienstbaar zijn aan publieke gerechtigheid en de EU versterken.

Door Trineke Palm

Als het belangrijk is dat de EU meer op eigen benen moet kunnen staan, ligt hier met name op het gebied van veiligheid en defensie een grote uitdaging. Hoewel de EU-lidstaten maar liefst 200 miljard euro (2020) uitgeven aan defensie, is de militaire slagkracht daarvan beperkt omdat het versplinterd wordt uitgegeven en de interoperabiliteit eronder lijdt.¹ De annexatie van de Krim in 2014, het afnemende vertrouwen in de VS als bondgenoot² en de Brexit hebben een impuls gegeven aan de ontwikkeling van het EU veiligheids- en defensiebeleid. Het Strategisch Kompas (2022) dat in maart door de ministers van Buitenlandse Zaken en Defensie werd vastgesteld is hiervan het meest recente voorbeeld.³ Uit onderzoek van Clingendael blijkt dat ruim 70% van de ondervraagden vindt dat 'Europa in staat [moet] zijn zelfstandig militair op te treden, zonder steun van de Verenigde Staten.'⁴ De grootschalige invasie in februari van Rusland in Oekraïne heeft de urgentie van Europese defensiesamenwerking, en zelfs integratie, alleen maar kracht bijgezet.

Dit artikel schetst de ontwikkeling van de EU als militaire macht en reflecteert hierop vanuit de notie van 'publieke gerechtigheid' – een centrale notie in de christelijk-sociale overheidsvisie. Het geeft de kaders aan waaraan voorstellen voor EU defensie-integratie, en zelfs een Europees leger, getoetst kunnen worden. Hiertoe wordt eerst uiteengezet dat deze notie van publieke gerechtigheid ook van toepassing is op het overheidsgezag van de Europese Unie.

Overheid, krijgsmacht & publieke gerechtigheid | In het christelijk-sociale denken staat het bevorderen van publieke gerechtigheid als overheidstaak centraal. Publieke gerechtigheid omvat alle politieke structuren met overheidsgezag. Hoewel het geweldsmonopolie vaak wordt verbonden met nationale soevereiniteit, kun je dit vanuit christelijk-sociaal perspectief dus breder opvatten. Of het wenselijk is dat de EU als overheidsmacht over een krijgsmacht beschikt, wordt niet primair bepaald vanuit het perspectief van nationale soevereiniteit, maar van publieke gerechtigheid. Vasthouden aan formele nationale soevereiniteit wordt een lege huls als dit het bevorderen van veiligheid voor burgers in de weg staat.

Daarnaast geldt dat de eerste twee hoofdtaken van de Nederlandse krijgsmacht bij uitstek in Europees verband

AUTEUR

Dr. Trineke Palm is Universitair Docent Internationale Veiligheidsstudies aan de Nederlandse Defensie Academie.

Zij promoveerde in 2017 op een onderzoek naar de besluitvorming van militaire operaties door de EU. Van 2017 tot en met 2020 was zij de coördinator van het Fellowsprogramma van het Wetenschappelijk Instituut van de ChistenUnie.

behartigd kunnen worden: 1) beschermen van het eigen grondgebied en dat van bondgenoten; 2) bevorderen van de (internationale) rechtsorde en stabiliteit.

Om de ontwikkeling van de EU als militaire speler te toetsen aan de notie van publieke gerechtigheid, onderscheiden we drie dimensies.⁵ Ten eerste, de *beleidsdimensie*. Hierin sluit de christelijk-sociale traditie aan bij de principes van een rechtvaardige oorlog: het militaire instrument is er als *last resort* en de inzet moet erop gericht zijn vrede en recht te herstellen. Ten opzichte van het pacifisme erkent de christelijk-sociale traditie dat het soms bittere noodzaak is de wapens op te pakken. Anderzijds waakt ze ervoor het militaire instrument het vlaggenschip te maken van internationale macht en prestige. Ten tweede, de *pluraliteitsdimensie*. Dit betreft het belang de diversiteit tussen lidstaten te erkennen als het gaat om de inzet van militaire middelen. Ten derde, de *legitimiteitsdimensie*. De democratische legitimiteit van besluitvorming is altijd van belang. Die weegt des te zwaarder als het om het uitzenden van militairen gaat.

De ontwikkeling van de EU als militaire veiligheidsactor | Het idee van een Europees leger heeft oude papieren. Het plan voor een Europese Defensie Gemeenschap dat de Fransen in de jaren vijftig lanceerden sneuvelde echter bij de ratificatie. De integratie van de nationale krijgsmachten van Frankrijk, Duitsland, Italië en de Benelux – één begroting en één commandostructuur – was hiermee van de baan.⁶ Het proces van Europese integratie ging voort langs de

economische route. De veiligheidsparaplu van de VS/NAVO bood bescherming tegen 'het rode gevaar'.

Met het Verdrag van Maastricht (1993) werd de ambitie voor een 'gemeenschappelijke defensie' nieuw leven in geblazen. En in het Verdrag van Lissabon (2009) werd daaraan een clause van wederzijdse assistentie toegevoegd (artikel 42.7) die overeenkomt met artikel 5 van de NAVO. Dit verplicht lidstaten elkaar bij te staan 'met alle middelen waarover zij beschikken' in het geval een 'lidstaat op zijn grondgebied gewapenderhand wordt aangevallen'.

In de praktijk bleef het EU veiligheids- en defensiebeleid echter vooral beperkt tot het uitvoeren van militaire crisismanagementoperaties in onder meer de Balkan (EUFOR Althea) en bij de kust van Somalië (EUNAVFOR Atalanta).⁷ Besluitvorming vindt plaats op basis van unanimiteit en Nederland beslist dus zelf of en hoe ze aan een EU militaire operatie wil bijdragen. Er was geen gezamenlijke defensiebegroting en voor de EU-operaties werd gebruik gemaakt van het NAVO-hoofdkwartier of die van lidstaten.

Tegen de achtergrond van verschuivende geopolitieke verhoudingen, zoals de Russische dreiging en veranderende prioriteiten van de VS, heeft het EU veiligheids- en defensiebeleid sinds 2016 een nieuwe impuls gekregen. De focus ligt hierbij met name op de gezamenlijke aanschaf en ontwikkeling van militaire capaciteiten, zoals gevechtshelikopters en pantservoertuigen. Voor het eerst is er defensiegeld in de meerjarenbegroting van de EU opgenomen (Europees Defensiefonds). Daarnaast is er een

intergouvernamenteel fonds van de lidstaten (Europese Vredesfaciliteit) dat gebruikt kan worden voor de bekostiging van missies en operaties – en voor het ondersteunen van krijgsmachten van derden (bijvoorbeeld Oekraïne). Ook is er een kleinschalig militair hoofdkwartier opgericht als onderdeel van de EU diplomatieke dienst. Vooralsnog beperkt dit hoofdkwartier zich tot kleinschalige trainingsmissies, maar op termijn zijn executieve operaties mogelijk.

Van een integratie van krijgsmachten is tot dusver dus geen sprake. En hoewel het idee van een Europees leger nog steeds rondzingt, blijft het onduidelijk wat zo'n Europees leger precies zou betekenen. Is dit de volledige integratie van de nationale krijgsmachten onder een Europese minister van Defensie? Of moeten we meer denken aan een aanvulling op de nationale krijgsmachten – een permanente, snel inzetbare eenheid die onder de Hoge Vertegenwoordiger valt, onder het toezicht van de Raad en het Europees Parlement? Met het Strategische Kompas wordt het idee van de EU-Battlegroups⁸ nieuw leven ingeblazen: in 2025 moet een snel inzetbare EU-capaciteit van 5000 manschappen gereedstaan. Duitsland wil hier de kartrekker van zijn. Hoewel het Kompas spreekt van het belang van 'flexibele besluitvorming', blijft de unanimitéitsnorm in tact. Dit voorstel staat ver af van wat de lidstaten ooit als gezamenlijk doel formuleerden: gezamenlijk 60.000 militairen binnen zestig dagen kunnen inzetten (Helsinki Headline Goal 1999). En het onderstreept de taakverdeling tussen de NAVO en de EU: de NAVO is voor collectieve verdediging tegen een grootschalige

militaire aanval en de EU voor crisismanagementoperaties (bijvoorbeeld op verzoek van de VN).

De gevaren van militarisering | De toenemende focus op het militaire aspect van de EU als veiligheidsactor kan enerzijds worden begrepen vanuit de noodzaak het bestaande potentieel effectief in te zetten indien nodig. Anderzijds bestaat het gevaar van militarisering (het militaire instrument wordt bepalend in plaats van ondersteunend aan het EU-veiligheidsbeleid). De notie van publieke gerechtigheid kan ons helpen kaders te stellen aan deze militarisering.

Ten eerste, het beschermen van de internationale rechtsorde begint bij de eigen toepassing ervan. Bijvoorbeeld, het beschermen van de gezamenlijke buitengrenzen mag er niet toe leiden dat centrale principes van het internationaal recht, zoals non-refoulement⁹, worden geschonden – door de EU en/of haar lidstaten.

Ten tweede, defensie-integratie via de markt is kwetsbaar. Dan staat de logica van concurrentie voorop. De Europese Commissie heeft via haar marktcompetenties en het Europese Defensiefonds een stem gekregen ten aanzien van de defensie-industrie. Enerzijds kan de Europese Commissie heilige huisjes van de nationale defensie-industrie doorbreken. Zo bestaat er een veelheid aan radiosystemen die niet met elkaar kunnen communiceren – daar is de Europese veiligheid niet mee gediend. Anderzijds kleven er ook risico's aan

een defensie-integratie via de markt. De belangen van de defensie-industrie zijn erop gericht geld te verdienen aan de productie van wapens – binnen en buiten de EU. De EU-lidstaten zijn gezamenlijk de tweede wapenexporteur van de wereld.¹⁰ Het versterken van de Europese defensie-industrie moet dus ook gepaard gaan met strenger toezicht op de wapenexport. Ondanks de sancties die zijn ingesteld tegen wapenleveranties aan Rusland sinds de annexatie van de Krim, leverden EU-lidstaten toch nog wapens aan Rusland.¹²

Ten derde, militaire integratie om vorm te kunnen geven aan de twee hoofdtaken van de krijgsmacht (bescherming van het grondgebied en de internationale rechtsorde) is niet hetzelfde als militaire integratie ten behoeve van een Europese *grandeur* op het wereldtoneel. Als het militaire instrument de EU als internationale speler gaat definiëren (Militaire Macht Europa) gaat het z'n boekje te buiten.

Diversiteit & legitimiteit | Als het gaat om integratie van Europese krijgsmachten dan veronderstelt de pluraliteitsdimensie van publieke gerechtigheid dat er recht wordt gedaan aan de diversiteit binnen de EU. Dit betekent dat er moet worden aangesloten bij bestaande samenwerkingspraktijken. Nauwe samenwerking in clusters van landen die qua geografie en strategische cultuur goed op elkaar aansluiten gebeurt al. Dit kan in EU-verband geformaliseerd en geïntensiveerd worden. Nationale specialisatie krijgt op deze manier betekenis – van duplicatie naar specialisatie.

Ten slotte, de legitimiteit van de besluitvorming die leidt tot defensie-integratie is van groot belang. Traditioneel is dit een terrein waarop parlementaire controle sowieso lastig is.¹² Het risico is dat er op het Europese niveau bevoegdheden bijkomen terwijl de parlementaire controle (op zowel EU- als nationaal niveau) daarop achterblijft. Hoewel het Europees Parlement heeft ingestemd met het Europees Defensiefonds heeft ze beperkte mogelijkheden de implementatie ervan te controleren en bij te sturen.

Conclusie | In maart stemde de ChristenUnie in met een motie van Van Houwelingen (FvD) dat de regering verzoekt 'de oprichting van zo'n «Europees leger» uit te sluiten'.¹³ In dit artikel heb ik willen laten zien dat een categorisch afwijzen van een Europees leger, zonder dat dit nader ingevuld is, voorbarig is. Vanuit het christelijk-sociale denken staat het dienstbaar zijn aan publieke gerechtigheid, en niet aan nationale soevereiniteit, centraal. De veiligheidsvraagstukken waar de EU en haar lidstaten voor gesteld worden vragen een gezamenlijke aanpak – dit gaat dieper dan een functionalistische argumentatie (*more bang for your buck*).

Aan steun voor een Europees leger kan de ChristenUnie overigens belangrijke voorwaarden verbinden: het voortbouwen op bestaande samenwerkingsverbanden en het versterken van parlementaire controle. Op deze manier kan het leger de EU versterken als onderscheidende veiligheidsactor, die geloofwaardig is in het beschermen van haar grondgebied en de internationale rechtsorde.

INTERRUPTIE

Europa is zo gek nog niet

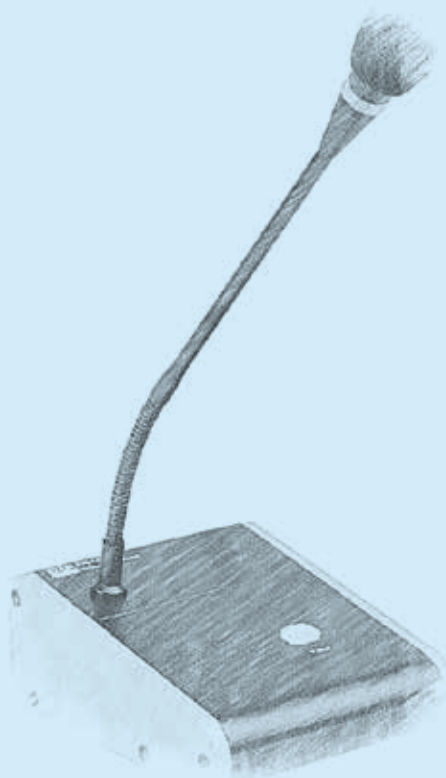
Veel mensen, ook binnen onze partij, hebben kritiek op de Europese Unie. De EU zou te log, te traag, te bureaucratisch en niet transparant zijn. Volgens politieke partijen als VOLT is meer Europa dé oplossing, want landsgrenzen zouden velerlei zaken – van ziekenhuiszorg tot burgerfora – hinderen en blokkeren. Het valt me op dat in discussies over de EU vaak twee uitersten de boventoon voeren: veel meer of juist veel minder Europa.

Ik ben nu ruim twaalf jaar lid van het Europees Parlement en als ik daarbij mijn jaren als medewerker bij dat Parlement én van de Europa-afdeling van het toenmalige ministerie van Verkeer en Waterstaat optel, kom ik toch aan zo'n vijftienvintig jaar intensieve betrokkenheid bij de EU. Vanuit die ervaringen zeg ik: het Europa zoals we dat nu kennen, is zo gek nog niet.

Europa is eeuwenlang een verdeeld continent geweest, maar binnen de EU zijn we over tal van onderwerpen eensgezind. Zo hebben we in korte tijd een uniek sanctiepakket afgekondigd tegen Rusland, nadat het op 24 februari Oekraïne binnenviel. Nota bene, de EU financiert nu zelfs wapenleveranties aan de regering Zelensky!

De klimaatcrisis kan alleen bestreden worden door daarin samen op te trekken. Met de Green Deal van Eurocommissaris Timmermans willen we met een enorm pakket aan wetgeving de uitstoot van broeikasgassen in 2030 met 55%

terugbrengen ten opzichte van 1990. Een ander positief punt is de nadruk op de eerbiediging van de rechtsstaat. Verheugend vond ik een recent arrest van het Europese Hof van Justitie, waarin werd verklaard dat het korten op subsidies voor lidstaten die de rechtsstaat ondermijnen, conform het Europese recht is.

Twee hardnekkige ideeën over de EU zijn, dat we baat zouden hebben bij meer transparantie en een Europees leger. Bij een pleidooi voor meer transparantie is het wel goed om te bedenken dat dit onhandig kan zijn in onderhandelingen over handelsbetrekkingen of andere ingewikkelde thema's. Meer transparantie is niet alleen een zegen. De winst van een eigen Europese defensie betwijfel ik. Laten we eerst maar eens voldoen aan de afgesproken bijdrage van 2% van het BNP voor de NAVO. Nog niet zo heel lang geleden tweette voormalig collega Slob, dat militairen vanwege grote munitietekorten bij oefeningen 'pang-pang-pang' moesten roepen. De VS neemt zeventig procent van de NAVO-kosten voor zijn rekening. Ik ben bang dat de eigen bondgenootschappelijke inzet én bijdrage nog verder krimpt of zelfs wegvalt met de oprichting van een zelfstandige Europese Defensie Unie.

Maar valt er dan niets te verbeteren? Natuurlijk wel.

Daarom sluit ik af met drie suggesties:

1. Het buitenland- en veiligheidsbeleid van de EU wordt effectiever als besluitvorming bij unanimitieit verval. Maar dit kan alleen door een verdragwijziging met betrekking tot het vetorecht.
2. Op handelsgebied wint de koopman het nog te vaak van de dominee. Europese handelsbetrekkingen met landen die mensenrechten en godsdienstvrijheid blijven schenden moeten sneller kunnen worden opgeschort en bevroren.
3. We moeten desinformatie bestrijden. Ik heb van nabij meegemaakt hoe de pulskorvisserij door de EU werd verboden op basis van een schadelijke en misleidende lobby. Dat was een enorme slag voor onze vissers.

Het klopt dat 'Brussel' pijn kan doen. Toch overheersen de positieve punten: Europa is zo gek nog niet.

AUTEUR
Peter van Dalen,
Europarlementariër
voor de ChristenUnie

Een brug slaan tussen solidariteit en verantwoordelijkheid

De Nederlandse houding tegenover de Europese Monetaire Unie

De Economische en Monetaire Unie (EMU) is het meest tastbare project van de Europese Unie en de belangrijkste aanjager van Europese integratie. Dertig jaar na het Verdrag van Maastricht gebruiken 19 lidstaten en 341 miljoen inwoners de gemeenschappelijke munt. De euro is de tweede belangrijkste munteenheid in de wereld en krijgt veel steun op het continent: 80% van de EU-inwoners gelooft dat de euro goed is voor de Europese Unie.¹ Ondanks deze successen onttaardt het EMU-debat nog te vaak in een tweestrijd tussen landen die pleiten voor solidariteit en zij die nadruk leggen op verantwoordelijkheid. Maar alleen inspanningen die gericht zijn op de overbrugging van deze tegenstelling kunnen ons echt verder helpen.

Door Wieger Kastelein

Verdrag van Maastricht: hoe het allemaal begon | Wie iets wil begrijpen van de Europese discussies over economie en financiën moet terug naar het jaar 1992. Vandaag de dag wordt de EMU veelal beoordeeld op haar economische waarde. Wat ontbreekt is het besef van de politieke waarde van het project.

Economisch gezien is de euro een belangrijke aanvulling op de gemeenschappelijke markt. In de jaren zestig ontdekt men het monetair trilemma: vaste wisselkoersen, vrij kapitaalverkeer en nationaal monetair beleid laten zich niet combineren.² Twee van deze doelstellingen kunnen bereikt worden ten koste van een derde die moet worden opgegeven. In 1990 wordt duidelijk hoe de Europese Commissie erover denkt. Voorzitter Jacques Delors presenteert een rapport over de voor- en nadelen van een EMU onder de veelzeggende titel: 'one market, one money'.³ Lidstaten geven nationaal monetair beleid op ten gunste van financiële integratie en stabiliteit.⁴ Al snel worden de economische argumenten aangevuld met politieke motieven.

In 1989 zet Bondskanselier Helmut Kohl de zaak in Europa op scherp met een plan voor Duitse eenwording. Dat plan wordt weliswaar gesteund door de Verenigde Staten, maar ligt zeer gevoelig in het naoorlogs Europa. Margaret Thatcher (in eerste instantie gesteund door Ruud Lubbers) moet er niet aan denken: *'we beat the Germans twice, and now they're back'*. Frankrijk wil alleen meewerken aan dit plan als het Duitsland kan inkapselen in Europa en grip krijgt op de D-Mark. De D-Mark staat symbool voor prijsstabiliteit: een doelstelling die de Duitsers heilig hebben verklaard na het trauma van Weimar.⁵ Duitsland en Frankrijk gooien het op een akkoord. Mitterrand steunt het plan van Kohl in ruil voor een gemeenschappelijke munt onder gemeenschappelijk bestuur. Een groot offer voor Duitsland dat daarmee de grip op prijsstabiliteit kwijtraakt.

Dat brengt ons naar het Provinciehuis in Maastricht. Op de agenda van de Europese Top staat de nieuw op te richten unie met een gemeenschappelijke munt. Lidstaten voelen zich voor het blok gezet door het Duits-Franse compromis. Met name de Britten verzetten zich tegen de plannen. Maar het mag uiteindelijk niet baten. Men besluit de EMU in drie fasen uit te rollen: vrij verkeer van kapitaal tussen lidstaten (fase 1), de oprichting van het Europees Monetair Instituut, de voorloper van de Europese Centrale Bank (fase 2), en de invoering van de gemeenschappelijke munt (fase 3).

AUTEUR

Wiegier Kastelein werkt als Senior Adviseur bij het Ministerie van Financiën. Daarvoor werkte hij in verschillende rollen bij De Nederlandsche Bank en de Europese Centrale Bank. Wiegier studeerde bedrijfskunde en behaalde een mastergraad aan de Rotterdam School of Management (Erasmus Universiteit). Sinds maart 2021 is hij penningmeester van het landelijk bestuur van de ChristenUnie. Hij schreef dit artikel op persoonlijke titel en niet namens één van de organisaties waar hij werkzaam is (geweest).

Crisisjaren | Bij de aanvang van de EMU in 1999 is één ding duidelijk: het ontwerp is zwak. Men verwacht echter voldoende tijd te hebben om hieraan te werken. Slechts weinigen zien de economische malaise aankomen die nagenoeg tien jaar zou aanhouden en achteraf bezien bijna het einde van de EMU had ingeluid.

De eerste test ontstaat door problemen op de huizenmarkt in de VS. Tijdens de *great financial crisis* (2007-2009) kunnen overheden kiezen: eigen banken redden met publiek geld of ze laten omvallen met zeer hoge maatschappelijke kosten tot gevolg. Overheden besluiten massaal hun banken overeind te houden om verdere economische schade te voorkomen. Tussen 2008 en 2017 ontvangt de financiële sector 5.118 miljard euro aan staatssteun.⁶ Een buitensporig bedrag met een zeer negatieve impact op de overheidsfinanciën van Europese landen.

De daaropvolgende *sovereign debt crisis* (2010-2012) wijst een andere kwetsbaarheid aan: de vicieuze cirkel tussen overheden en banken. Hoe werkt dit fenomeen? Het redden van een bank met belastinggeld (bail-out) verslechtert de positie van de overheidsfinanciën. Dit raakt banken op twee manieren: direct omdat de overheidsschuld die zij op de balans hebben staan minder waard wordt. En indirect omdat de neergang van de economie een negatieve impact heeft op de waarde van de bank. Kortom: zwakke banken en zwakke overheden versterken elkaars probleem.⁷

Deze periode legt de tekortkomingen van de EMU pijnlijk bloot.⁸ Sommige Europese banken zijn zo groot dat

de overheid niet kan toestaan dat ze omvallen: de consequenties zouden te groot zijn. Beleidsmakers vinden dit niet acceptabel en willen de innige relatie van nationale overheden en hun banken definitief doorbreken. Maar de juridische kaders, mandaten en middelen zijn op dat moment niet voor handen. Regulering van financiële systemen en toezicht daarop zijn dan nog in handen van nationale autoriteiten. Dat gaat veranderen.

Omwillen van deze tekortkomingen nemen Europese leiders in 2012 een omvangrijk pakket maatregelen aan. Onderdeel daarvan is de opzet van het Europees Stabiliteitsmechanisme, een permanent financieel noodfonds dat leningen verstrekt aan lidstaten van de Eurozone die in nood verkeren. Ook het fundament van de Bankenunie wordt hier gelegd. Dat bestaat uit gemeenschappelijk banktoezicht, een afwikkelmechanisme voor banken die niet te redden zijn en een Europees depositogarantiestelsel. De economische en maatschappelijke gevolgen van deze crisisperiode zijn zeer heftig. Griekenland blijft ternauwernood overeind: in 2014 ligt de jeugdwerkloosheid boven de 60%. Ook in Nederland is sprake van een faillissementsgolf en veel Nederlanders verliezen hun baan.

Het huis is nog niet af | Nu kun je denken dat de EMU inmiddels een volwassen en stabiele fase heeft bereikt. Dat is voor een deel waar: de coronacrisis laat zien dat de eurozone veel sterker en stabielier is dan zij was in 2008.⁸ Een gezamenlijk pakket van fiscale, bancaire en monetaire acties vormen een schild voor overheden,

bedrijven en huishoudens. Toch zijn we nog niet klaar. Het fundament moet op twee punten worden versterkt.

De eerste kwetsbaarheid is institutioneel van aard. De mate van integratie van de economische unie is anders dan die van de monetaire unie. De economische unie is intergouvernementeel, wat betekent dat bevoegdheden nationaal belegd zijn. Zoals bijvoorbeeld fiscaal beleid. Dit ligt heel anders bij de monetaire unie die supranationaal en dus gecentraliseerd is. Je zou kunnen zeggen: de economische unie is zwak, de monetaire unie is sterk. Dit is problematisch omdat de economieën van landen in een muntunie zeer afhankelijk

zijn van elkaar. Dit brengt ons bij het tweede punt.

Een tweede kwetsbaarheid komt voort uit de economische verschillen tussen eurolanden. Wat is het probleem? De taxonomie zoals weergegeven in tabel 1 laat zien dat er grote verschillen zijn tussen de economieën van de eurozone. Duitsland is een exportland en heeft een zeer competitieve economie. Een periferieland zoals bijvoorbeeld Griekenland is zeer afhankelijk van import uit Duitsland. Die import wordt deels gefinancierd door schulden aan te gaan waarvoor dezelfde centrumlanden krediet verschaffen. Het resultaat: een handelsoverschot in de

Tabel 1: Taxonomie van eurozone economieën⁹

Categorie	Eigenschappen	Eurolanden
Centrum	Hoog BBP per inwoner Belang van industriële productie Productie van complexe goederen Relatief lage werkloosheid	België, Duitsland, Finland, Frankrijk, Oostenrijk
Periferie	Lager aandeel export Relatief hoge publieke schulden Structureel tekort op lopende rekening Relatief hoge werkloosheid	Cyprus, Griekenland, Italië, Portugal en Spanje
Catch-up	Relatief lage lonen en BBP per inwoner Hoge mate van buitenlands eigendom Kleine dienstensector, grote productiesector	Estland, Letland, Litouwen, Slovenië, Slowakije
Finance	Hoge private schuld niveaus Relatief grote financiële sector Veel buitenlandse investeringen Veel inkomen uit vermogensbelasting	Luxemburg, Malta, Nederland, Ierland

centrumlanden en een handelstekort in periferielanden. De komst van de muntunie heeft deze disbalans versterkt: ondanks de economische verschillen heeft elk land dezelfde nominale rente. Centraal vastgelegd door de ECB. Voor het ene land is de rente te hoog en voor het andere te laag. Deze disbalans is in een muntunie niet langer op te lossen met het rente-instrument en krijgt een structureel karakter.

Omwille van deze kwetsbaarheden is in 2011 het Europese Semester ingesteld. Dat is een jaarlijkse cyclus bedoeld om het economisch en begrotingsbeleid van EU-lidstaten op elkaar af te stemmen. De Europese Commissie beoordeelt nationale begrotingen van EU-landen en doet aanbevelingen waarmee lidstaten rekening moeten houden. Europese instanties kunnen geen economisch beleid opleggen maar wel sancties uitdelen wanneer aanbevelingen niet worden opgevolgd. Zo krijgt Italië de aanbeveling om de overheidsschuld te verlagen.¹⁰ Nederland wordt verzocht hervormingen op de huizenmarkt door te voeren zoals het afbouwen van fiscale voordelen (Country report The Netherlands, 2020).¹¹

Het EMU-debat: verantwoordelijkheid vs. solidariteit? | Het debat over de toekomst van de EMU wordt gedomineerd door twee kampen. Het ene kamp legt nadruk op de eigen verantwoordelijkheid van lidstaten (risicovermindering): het wil strenge regels handhaven en sancties inzetten als de naleving te wensen over laat. Nederland is overduidelijk onderdeel van dit kamp en wellicht zelfs aanvoerder ervan. Het andere kamp pleit voor solidariteit

(risicodeling) en wil een versoepeling van regels en mechanismes om risico's te delen. Voorbeelden hiervan zijn de introductie van een fiscale unie of het gezamenlijk uitgeven van EU-schuld (bijv. Eurobonds).

De Nederlandse houding in het EMU-debat wordt treffend omschreven door Mathieu Segers: "Nederland bevindt zich voortdurend in een uitgebreide schemerwereld tussen droom en daad".¹² Het fantaseerde over trans-Atlantische vrijhandel, economische samenwerking met Duitsland en over een muntunie met alleen de sterkste Europese landen. Maar in werkelijkheid koos het om deel te nemen aan een EMU zoals we die vandaag de dag kennen. Deze positie tussen droom en daad resulteerde in een Nederland dat zich afzijdig hield en de discussie over de EMU in eigen land veelal doodzweeg. En dat moet veranderen.

We moeten realistischer kijken naar Europese samenwerking en stoppen met het beoordelen van die samenwerking op basis van een puur nationaal referentiekader. Als Nederland het alleen voor het zeggen had was de EMU inderdaad anders vormgegeven. Maar deel uitmaken van Europese samenwerking vraagt van ons om doelstellingen te zoeken die ons nationale belang overstijgen en optimaal bijdragen aan een krachtig en eensgezind sociaal Europa. De christelijk-sociale politiek moet hierin een voortrekkersrol spelen: zij bepleit dat solidariteit en verantwoordelijkheid niet contrasteren, maar twee kanten van dezelfde medaille zijn.¹³ Een brug slaan tussen deze twee waarden is wat nu heel hard nodig is voor onze economie en onze politiek.

Interview met Willem Melching over de rol van Duitsland in Europa

‘Wij moeten Rusland op afstand houden, maar mogen Luxemburg niet bang maken’

Willem Melching is historicus en was tot aan zijn pensionering Universitair Docent aan de Universiteit van Amsterdam. Hij heeft veel gepubliceerd over Duitsland en de recente Duitse geschiedenis. In 2016 verscheen zijn boek *Waarom Duitsland?* In 2017 verscheen het boek *Modern Duitsland*. Eerder (2013) verscheen van zijn hand een goed ontvangen boek onder de titel *Hitler. Opkomst en ondergang van een Duits politicus*. Ook schreef hij een handboek over de geschiedenis van de DDR (2014). In dit interview staat de vraag centraal wat de rol is van Duitsland in het huidige Europa. In de eerste helft van de twintigste eeuw speelde Duitsland een hoofdrol in twee wereldoorlogen die Europa sterk verdeelden. Dat was een belangrijke aanleiding tot de vorming van de Europese Unie. Na de oorlog ontwikkelde Duitsland zich langzaam maar zeker tot de leidende natie in de Europese samenwerking zonder dat zelf te ambiëren.

Door Jan Hoogland

De eeuw van Duitsland | ‘Waar komt mijn interesse voor Duitsland vandaan? Ik denk dat mijn keuze op Frankrijk zou zijn gevallen als ik vooral in de achttiende-eeuwse geschiedenis geïnteresseerd was. En op Engeland als het om de negentiende eeuw ging. Maar mijn interesse ging vooral uit naar de contemporaine geschiedenis en de twintigste eeuw is nu eenmaal de eeuw van Duitsland. Dat land is twee keer een wereldoorlog begonnen. Maar ook de tussenliggende ‘republiek van Weimar’ fascineerde mij destijds bijzonder, een democratie die uiteindelijk ten onder ging, maar tegelijkertijd cultureel een enorme bloei doormaakte. Wat mij destijds minder interesseerde, maar mij gaandeweg steeds meer is gaan bezighouden was Duitsland gedurende de Koude Oorlog, de DDR. Die belangstelling heeft alles te maken met het feit dat ik van 1981 – 1983 in Berlijn heb gewoond. Van de Duitse geschiedenis voor 1870 weet ik niet veel, maar Duitsland als grootmacht en later als speelbal van de Koude Oorlog en natuurlijk de Duitse hereniging vind ik wel heel interessant.

Kijk je naar de geschiedenis van Duitsland na de dramatisch verlopen Tweede Wereldoorlog, dan zie je dat Duitsland worstelde met twee problemen: Duitsland was gedeeld én het land was besmet: je kon als Duitser geen nationalist meer zijn. Als antwoord daarop bekennen zowel Oost- als West-Duitsland zich tot een soort van supranationaal ideaal. De Oost-Duitsers sluiten zich gedwongen aan bij het communisme en het Warschaupact. De West-Duitsers sluiten zich eerst aan bij de NAVO en kort daarna, in 1957, bij Europa door het verdrag van Rome te tekenen. De West-Duitsers gebruiken sindsdien Europa als een soort mantra: zij willen zich via Europa rehabiliteren, een soort reclassering voor een misdadige natie, en daarbinnen zoveel mogelijk hun eigen belangen veilig stellen. Het Europese project houdt voor de Duitsers vooral een poging in om zich weer te positioneren als betrouwbare mede-Europeanen. Daarnaast is Duitsland een sterk geïndustrialiseerde en op export gerichte economie. Een Europese vrije markt is in hun belang. In dit proces toont Duitsland zich een typische koopman-dominiee: moraal en economisch belang kwamen in dit streven samen. Daarbij was vooral de Frans-Duitse samenwerking van groot belang.

Achteraf kun je stellen dat deze dubbele doelstelling uitstekend gelukt is. Daarnaast was er voor de veiligheid in Europa ook nog

PERSONALIA

Willem Melching studeerde geschiedenis in Leiden en werkte enige jaren in West-Berlijn aan zijn proefschrift. Hij was verbonden aan de universiteit Leiden en daarna aan de UvA. Hij publiceerde een tiental boeken over Duitse en Europese geschiedenis en vele artikelen in onder meer het Historisch Nieuwsblad, essaybundels en dagen-weekbladen. Hij werkt momenteel aan een biografie van Karel van het Reve.

een derde partij nodig, de Verenigde Staten. Vandaar de ‘Westbinding’ van bondskanselier Adenauer waarin Amerika functioneert als onze beschermengel. Adenauer won destijds de verkiezingen met de kreet ‘Keine Experimente’, maar was in feite een revolutionair door zijn duidelijke keuze voor Duitsland als een West-Europese natie, de ‘Westbinding’. Daarbij komt dat West-Duitsland door de tweedeling ook katholieker was geworden, omdat de protestanten vooral in Pruisen en dus in de DDR woonden.

Na de val van de muur | Deze combinatie van Atlantische veiligheid en Europese samenwerking is eigenlijk het fundament onder de Duitse buitenlandse en economische politiek. Deze situatie bestaat redelijk stabiel voort tot het moment dat de muur valt. Daarna vindt er een grote heroriëntatie plaats, waar wij nu nog middenin zitten. Enerzijds zie je dat onze trans-Atlantische bondgenoot, de VS, de focus verlegd heeft naar Azië en vooral naar de opkomst van China. Anderzijds zie je dat Duitsland heel erg op zoek gaat naar een nieuwe rol binnen Europa. Door de val van de muur is het relatieve gewicht van Duitsland sterk toegenomen. Duitsland is qua oppervlakte een stuk groter geworden en qua inwonertal zelfs de grootste. Maar ook zijn geografische positie is veranderd. Berlijn ligt zestig kilometer van de Poolse grens, waar voorheen het regeringscentrum Bonn zestig kilometer van de Nederlandse en Belgische grens lag. West-Duitsland vormde destijds de oostgrens van West-Europa, met het ijzeren gordijn als zichtbare scheiding. De DDR vormde daarentegen de westgrens van communistisch Europa. Het verenigde

Duitsland ligt echter ineens weer in het centrum van Europa. Daarnaast is de Duitse economie ook de grootste economie van Europa geworden. De economische ontwikkeling in Zuid-Europa is grotendeels stil komen te liggen, terwijl Duitsland zich snel is blijven ontwikkelen.

Hoe moet Duitsland met deze nieuwe positie omgaan? Je ziet dat er gezocht wordt naar een meer autonome rol voor Europa, onafhankelijker van de Amerikanen en naast de Russen en de Chinezen. Dat betekent noodzakelijkerwijze dat er meer integratie moet plaatsvinden van de buitenlandse politiek, de financieel-economische inrichting van Europa en de militaire samenwerking. Maar dat project loopt heel moeizaam. Dat komt doordat veel landen er niet om staan te springen hun autonomie prijs te geven. Duitsland staat ook open voor meer militaire samenwerking, maar ook dat is lastig, want Duitsland heeft nog niet veel te bieden. In Europa is alleen Frankrijk een kernmacht, maar hoe moet je dat Europees maken? Wie beslist er dan over een Europees kernwapen? Een club van 27? Frankrijk en Duitsland? Een Europees leger lijkt ook geen optie en datzelfde geldt voor een zelfstandig Europees alternatief voor de NAVO. De oorlog in Oekraïne bewijst dat de NAVO nog lang niet dood of achterhaald is. Tegelijk staat Europa voor een bevolking van 500 miljoen mensen, aanzienlijk meer dan de VS. Europa doet er dus toe, maar de droom van Europese geopolitieke autonomie is niet gemakkelijk te realiseren. Er is daarvoor te veel verscheidenheid in Europa.

Hetzelfde geldt voor de economische samenwerking. Zolang er in de sociale systemen van de verschillende landen geen gelijkwaardigheid is kun je geen intensieve financiële samenwerking realiseren, want dan stroomt al het geld onherroepelijk naar het laagst punt, de armste gebieden. Hoe belangrijk Europa dus ook is, het project van grotere eenwording is zeer ingewikkeld.

Te snelle uitbreiding? | Vaak wordt gezegd dat we de Europese Unie veel voorzichtiger hadden moeten uitbreiden. Maar vanuit Duits perspectief vormde deze uitbreiding eigenlijk een noodzakelijke keuze. Als die uitbreiding niet had plaatsgevonden waren deze landen arm gebleven en voortdurend kwetsbaar voor Russisch revanchisme. Daarom heeft Duitsland ook daarin het voortouw genomen. Niet alleen uit naastenliefde, maar ook vanwege economische belangen. De Duitse auto-industrie heeft bijvoorbeeld enorm geïnvesteerd in de Oost-Europese landen. Duitsland was vuurbang voor een scenario waarin het zou grenzen aan allerlei landen die in armoede zouden wegzinken. Dus er was geen ander optie dan die landen te helpen en erbij te halen.

Maar door deze snelle uitbreiding is de diversiteit in Europa wel enorm toegenomen. Europa gaat een beetje aan haar eigen succes ten onder. Daarom is het de voortdurende uitdaging om deze landen zo snel mogelijk op een West-Europees niveau te krijgen. Alleen zo kan voorkomen worden dat zij door blijvende armoede afglijden naar populistisch-autocratische staten, wat voor hun

economische ontwikkeling funest zou zijn. Deze staten erbij te houden is dus ook sterk in het belang van de West-Europese landen.

Frans-Duitse samenwerking | Door de genoemde heroriëntatie na de val van de muur is ook de samenwerking tussen Duitsland en Frankrijk moeizamer geworden, waar dat oorspronkelijk de spil van de Europese samenwerking was. Dat is begonnen onder Merkel. De Fransen zijn sindsdien min of meer van een leidende natie naar een junior-partner gedegradeerd. Met name tijdens het bewind van Hollande werd het steeds moeilijker voor de Duitsers om de Fransen als een echt volwaardige partner te zien. De uitkomst daarvan is voorlopig dat Macron steeds meer zelf initiatieven is gaan nemen. De Duitsers worstelen met dat probleem. Daarbij hebben de Duitsers de laatste vijftien jaar vooral een heel verzoenende politiek gevoerd richting de Russen, veel meer dan de Fransen. Ook dat heeft tot een onafhankelijker koers van de Fransen geleid.

Daarbij komt nog dat de Duitse democratie sinds de Tweede Wereldoorlog een baken van stabiliteit vormt in Europa. Weliswaar zijn de grote partijen net als elders steeds kwetsbaarder geworden, maar desondanks zitten de Duitse bondskanseliers en regeringen relatief lang. En hoe langer je zit, hoe groter ook vaak je rol en invloed in Europa wordt. Kijk maar naar Mark Rutte. Frankrijk heeft daarentegen kenmerken van een semi-autoritair regime, met veel gezag bij de president en veel minder democratische controle via het

parlement. Juist recent blijkt dat het Franse presidenten steeds moeilijker valt herkozen te worden. Ook de band tussen de presidenten en politieke partijen is steeds minder sterk. Macron nam bij zijn verkiezing zelfs zijn eigen nieuwe partij mee, notabene met zijn eigen initialen als partijnaam.

Dit verschil in politieke cultuur is er ook de verklaring voor dat Franse presidenten zo regelmatig worden geconfronteerd met breed gedragen opstanden onder de bevolking. Denk aan de gele hesjes. Er ontbreekt daar een verbinding tussen het staatshoofd en politieke bewegingen die draagvlak hebben in de samenleving. Een heel andere politieke cultuur dan in Duitsland. Sterk leiderschap, maar tegelijk een verzwakte economie en verzwakte sociale cohesie, waardoor de samenleving sterker gepolariseerd is. Kijk maar naar de reële bedreiging die de populistische presidentskandidaten van rechts én van links vormen bij de presidentsverkiezingen in Frankrijk.

Leider tegen wil en dank | Kijk je tegen bovenstaande achtergrond naar de 'regimechange' van Merkel naar Scholz in Duitsland, dan valt opnieuw de stabiliteit en continuïteit op. Ook al wordt Duitsland nu door een andere coalitie bestuurd, Scholz voltrekt geen breuk met het verleden. Hoogstens wil hij het beter doen, wat hem overigens niet gemakkelijk zal vallen met drie partijen in de coalitie. Er is opnieuw sprake van een sterk pro-Europese lijn. Ook als het gaat om klimaatbeleid is de continuïteit vrij groot. Misschien dat de liberalen van FDP nog het meest afwijkend zijn, maar die willen

zo graag mee regeren, dat ik geen grote problemen voorzie.

Daar moet echter wel bij worden opgemerkt dat door de uitgebroken oorlog in de Oekraïne binnen enkele maanden het hele regeringsakkoord weer ter discussie staat. Er moet een enorme herbezinning plaatsvinden op de defensietaken die Duitsland zichzelf stelt en op de relaties met Rusland, waarschijnlijk zelfs een herwaardering van kernenergie om van de afhankelijkheid van Russisch gas los te komen.

In zekere zin lijken door de acties van Rusland de verhoudingen van de jaren tachtig weer terug te keren. Ineens is er toch weer sprake van een onberekenbare macht land in het oosten en de daaruit voortvloeiende defensieve uitdagingen. Dat roept de vraag op of Duitsland ook militair een leidende rol gaat spelen in Europa. Duitsland heeft net als Nederland de dienstplicht afgeschaft en de eigen defensie in de afgelopen periode grondig verwaarloosd. Ik geloof dat ze zelfs maar één goed functionerende helikopter hebben. Dus investering in hun defensieapparaat blijkt ineens weer een dringende noodzaak. Daar staat tegenover dat Duitsland wel een enorm belangrijke wapenindustrie bezit: het is de vierde wapenexporteur ter wereld.

Ik voorzie dat Duitsland wel een leidende rol moet nemen en de daarmee gemoeid gaande kosten voor lief zal moeten nemen. Het alleen maar trekken van de portemonnee is niet langer voldoende; Duitsland zal aan de bak moeten. Het is langzamerhand niet meer acceptabel

“Ik voorzie dat Duitsland wel een leidende rol moet nemen en de daarmee gemoeid gaande kosten voor lief zal moeten nemen.”

dat de Duitsers zich blijven verschuilen achter hun verleden. Werd dat verleden in eerste instantie vooral door andere naties gebruikt om Duitsland klein te houden, nu lijkt het er vooral op dat Duitsland het zelf gebruikt om weg te kunnen duiken voor de eigen verantwoordelijkheid. Dat tijdperk lijkt nu echt voorbij.

Ik herinner mij een uitspraak van Willy Brandt in een door Nederlandse journalisten gemaakte documentaire. Op een vraag over de macht van Duitsland in Europa antwoordde hij, uit het hoofd geciteerd: “Wij moeten de Sovjet-Unie op een afstand houden, maar we mogen Luxemburg niet bang maken”. Dat lijkt nu meer dan ooit de uitdaging waar Duitsland voor staat. Het zal zijn macht moeten tonen en de bijpassende

rol moeten vervullen zonder de eigen partners de stuipen op het lijf te jagen.

Dit tekent de moeilijke positie van Duitsland, die nog verder gecompliceerd wordt door de lastige relatie tot Rusland, dat in de Tweede Wereldoorlog het voornaamste slachtoffer was van de Duitse agressie en bovendien de grote verliezer is van de val van de muur. Duitsland moet daar heel omzichtig mee omgaan. Duitsland is als het ware een boxer met één hand op de rug gebonden. Die terughoudendheid is goed, maar moet er niet toe leiden dat Duitsland haar verantwoordelijkheid ontloopt als één van de meest stabiele democratieën, als de krachtigste economie én als in potentie de grootste militaire macht in Europa. De toekomst zal het uitwijzen.’

Boeken.

48 Het Europese nihilisme

Recensie: *Friedrich Nietzsche over een dreiging die niemand schijnt te deren*

50 Aandacht gevraagd voor goed lokaal bestuur

Recensies: *Lokale democratie doorgelicht* en *Handboek voor de wethouder*

Het Europese nihilisme

Door Lambert Pasterkamp, wetenschappelijk medewerker bij het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie

Paul van Tongeren
Het Europese nihilisme. Friedrich Nietzsche over een dreiging die niemand schijnt te deren (herziene en uitgebreide editie)
Amsterdam: Boom, 2022
262 pagina's

Nietzsche en politiek vormen een ongemakkelijke combinatie. Nietzsche heeft weinig op met democratie, en de nazi's gingen aan de haal met zijn ideeën. Bovendien, Nietzsche is de filosoof van het nihilisme: de ontkenning van waarden. Wat moet je in de politiek als je niks met waarden hebt?

Tien jaar geleden schreef filosoof Paul van Tongeren, sinds vorig jaar Denker des Vaderlands, de studie *Het Europese nihilisme* over Nietzsche. Dit jaar verscheen er een herziene en uitgebreide versie. Dit boek is bijzonder verdienstelijk als het gaat om het ongemak rond Nietzsche. Niet omdat het dit oplost; eerder omdat het dit verdiept.

Nihilisme, stelt Van Tongeren met zijn ondertitel, is een dreiging voor ons. Het wonderlijke is echter, dat die dreiging niemand lijkt te deren. De nihilist kennen we, bijvoorbeeld uit de roman *Vaders en zonen* van Toergenjev. Deze figuur, Bazarov, wordt door zijn vriend Arkadi geïntroduceerd als nihilist. En, legt Arkadi uit, een nihilist is iemand 'die voor geen enkele autoriteit buigt, die geen enkel principe voor waar aanneemt, hoeveel

achting dat principe ook geniet'. Maar wat heeft zo iemand met ons van doen?

Volgens Nietzsche is de zelfverklaarde nihilist weliswaar extreem, maar niet wezenlijk anders dan wij allemaal. Dat komt omdat we als Europeanen onderdeel zijn van een cultuur die in wezen zelf nihilistisch is. 'Een nihilist', stelt Nietzsche, 'is iemand die van oordeel is dat de wereld, zoals ze is, er niet zou moeten zijn en dat de wereld, zoals ze zou moeten zijn, niet bestaat.' Oftewel, de nihilistische dreiging deert ons niet omdat we zelf ook nihilistisch denken.

Wat Nietzsche betreft komt Bazarov niet uit het luchtledige, maar wortelt hij in de Europese cultuur zelf. Of het nu gaat om Plato met z'n ideële rijk der ideeën, om Paulus met zijn nieuw-testamentische rondzendingbrieven, of om moderne politieke idealen voor de samenleving: allemaal klampen ze zich vast aan iets wat er zou *moeten* zijn, in plaats van iets wat er al is. Net als Bazarov kunnen we allemaal eigenlijk niet in het reine komen met het naakte bestaan.

Figuren als Bazarov zijn in feite dus slechts een uitvergroting van onszelf. We zijn zelf nihilistisch. En dat is ongemakkelijk, want het is niet moeilijk om in het maatschappelijk debat de Bazarovs van onze eigen tijd aan te wijzen. Of ze zichzelf nu anarchist, nihilist, populist of realist noemen, het zijn 'spiegelfiguren' van onze cultuur. Ze confronteren ons met ons eigen ongemak over het bestaan – met de tragedie van het leven waar we zelf ook van terugschrikken. Precies daarom roepen ze zo'n weerstand op.

Nietzsche daagt mensen uit eerlijk te zijn en in de afgrond te durven kijken. Is het leven niet gewoon een vorm van lijden? En zitten we niet in een levensontkennende fase, zolang we bezig zijn met het waarderen van de wereld en elkaar? Eenieder die denkt in waardeoordelen als goed of fout, mooi of lelijk, juist of onjuist, is volgens Nietzsche bezig de leegte en de tragedie van het eigen bestaan te overstemmen. Bazarov niet minder dan Baudet. Paulus niet minder dan de paus.

Waarachtig leven betekent durven zien dat het leven een vorm van lijden is. Deze 'afgrondelijke' gedachte is huiveringwekkend. En het is gemakkelijk ervoor weg te vluchten in bijvoorbeeld pragmatisme, technicisme of het eigen gelijk. Voor wie dat doet, zullen de Bazarovs hinderlijke figuren zijn; vijanden zelfs. Nietzsche daagt uit voorbij gemakkelijke antwoorden te kijken – of het nu gaat om politieke ideeën of om geloofsovertuigingen. En misschien hebben we daarvoor de Bazarovs van onze tijd wel nodig.

Van Tongeren maakt dit voelbaar in zijn boek. Hij maakt het lezen van Nietzsche existentieel: wij zelf staan op het spel. Op heldere wijze introduceert Van Tongeren zijn lezers in dit spel. Het ongemak rond Nietzsche en politiek is daarmee niet weg. Verre van. Maar misschien is dat niet erg. Gezien de ondertitel was het vast niet de bedoeling om ongedeedd het boek door te komen.

Aandacht gevraagd voor goed lokaal bestuur

Door Robert van Putten, wetenschappelijk medewerker bij het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie

Julien van Ostaaijen
Lokale democratie doorgelicht: het functioneren van een onbegrepen bestuur (tweede druk)
Den Haag: Boom Bestuurskunde, 2022
241 pagina's

Jeroen van Gool (redactie)
Handboek voor de wethouder: over een veelzijdig ambt
Den Haag: Boom Bestuurskunde, 2022
344 pagina's

De opkomst van de gemeenteraadsverkiezingen in maart 2022 gold met 50,9% als historisch laag. Niet eerder brachten zo weinig burgers hun stem uit voor de gemeenteraad. Het is illustratief voor de zwakke belangstelling die mensen over het algemeen hebben voor de lokale democratie.

Op het eerste gezicht lijkt dat niet zo gek: de grote, spannende en mediagenieke en aandachttrekkende thema's spelen zich af in de landelijke politiek. Maar bij nader inzien is het op zijn minst merkwaardig en zelfs zorgwekkend. Want het binnenlands bestuur wordt eigenlijk gedragen door lokale bestuurders.

Die stelling is het vertrekpunt van het boek *Lokale democratie doorgelicht*. De auteur maakt dat ook direct hard met elementaire cijfers. Terwijl we 225 landelijke volksvertegenwoordigers hebben met ongeveer twintig kabinetsleden, zijn er bijna 9000 gemeenteraadsleden, 1000 wethouders en meer dan 300 burgemeesters. Hoezo doet het lokaal bestuur er niet toe?

Volgens bestuurskundige Julien van Ostaaijen doen we het lokaal bestuur

daarom tekort als we het als afgeleide van de landelijke politiek zien. Volgens hem heeft het lokaal bestuur enkele unieke eigenschappen die zorgen voor een eigen dynamiek en die de lokale democratie fascinerend maken.

De lokale democratie is lekenbestuur, grotendeels bevolkt door amateurpolitici die het politieke werk naast hun gewone baan doen. De participatiedrempel is laag, je kunt relatief gemakkelijk politiek actief worden. En beleid en uitvoering liggen dicht bij elkaar. 'Het beleidsproces duurt er over het algemeen korter, de beleidsbepalers en beleidsuitvoerders zitten dicht op elkaar en de impact op de samenleving wordt sneller gevoeld.' (13).

Alle reden dus, zou je zeggen, zeker in deze tijd, om de eigenheid van de lokale democratie uiterst serieus te nemen. Als 'eerste overheid', zoals gemeenten vaak genoemd worden, speelt ze idealiter een belangrijke rol in het herstel van vertrouwen in de overheid.

Van Ostaaijen onderzoekt in dit boek dan ook wat goed lokaal bestuur is. Daarvoor sluit hij aan bij drie gangbare noties uit de literatuur over goed bestuur: responsief, prestatiegericht en behoorlijk. Het boek is ingedeeld langs deze drie dimensies.

Responsief bestuur gaat over goede verbindingen tussen lokale politiek en lokale samenleving. Prestatiegericht bestuur gaat over de kwaliteit van dienstverlening en behoorlijk bestuur over bestuur 'dat zichzelf in enige mate aan banden legt' en door het naleven van wet- en regelgeving het goede voorbeeld geeft.

Een belangrijke speler in het lokaal bestuur is de wethouder. Bijna alle zaken van de gemeente vallen onder de politieke

verantwoordelijkheid van de wethouder. Toch wordt het wethouderschap een 'hondenbaan' genoemd. Het blijkt een precair politiek ambt te zijn. Ongeveer een derde van de wethouders stapt voortijdig op en zit de termijn van vier jaar niet uit.

Om wethouders en anderen in het lokaal bestuur te ondersteunen is het *Handboek voor de wethouder* uitgebracht door de Wethoudersvereniging. Onder redactie van Jeroen van Gool is een omvangrijk boek gemaakt over dit 'veelzijdige ambt', zoals de ondertitel luidt.

Sterk is het vertrekpunt van het boek. Het wethouderschap is een hectisch bestaan en om goed te blijven functioneren zijn momenten van rust en reflectie onmisbaar, aldus Van Gool. 'Mijnermomenten, focusmomenten, reflectiemomenten, geef het beestje een naam. Maar even een pas op de plaats om iets te lezen, na te denken, te luisteren naar wat iemand te zeggen heeft en de tijd nemen dat op je in te laten werken.' (11). Daar wil dit boek wethouders in helpen.

Tal van onderwerpen passeren de revue: de gemeentewet, de geschiedenis van het wethouderschap, de voordracht, integriteit en de verhouding tot je partij. Het gaat ook over het speelveld, de bestuurlijke stijl, de verhouding tot de regio en de ambtelijke organisatie. Het boek eindigt met een kleine zelfhulp-gids.

Lokale democratie doorgelicht en *Handboek voor de wethouder* zijn twee heel verschillende, maar complementair leesbare boeken. Het eerste is meer beschouwend en academisch, het tweede meer concreet en gericht op de beroepsgroep. Beide geven verfrissend inzicht in goed lokaal bestuur.

Gesignaleerd.

Maggie Nelson | *Over vrijheid*
Uit het Engels vertaald door Nicolette Hoekmeijer,
Amsterdam: Atlas Contact, 2022
320 pagina's

Maggie Nelson is een gevierd schrijfster uit de Verenigde Staten. Haar in het Nederlands vertaalde boek *Over vrijheid* is een bundel essays waarin allerlei aspecten van vrijheid worden onderzocht: artistieke vrijheid, vraagstukken rond verslaving, maar ook de klimaatproblematiek, die alleen maar opgelost lijkt te kunnen worden door vrijheid in te leveren.

David Graeber en David Wengrow | *Het begin van alles - Een nieuwe geschiedenis van de mensheid* | Uit het Engels vertaald door Rogier van Kappel en Bart Gravendaal, Amsterdam: Maven Publishing, 2022 | 655 pagina's

Na zijn spraakmakende boek *Schuld - De eerste 5000 jaar*, komt David Graeber opnieuw met een stevig boek, nu samen met David Wengrow. Dit boek vertelt een eigen verhaal over het ontstaan van de mensheid en de ongelijkheid tussen mensen. Volgens de auteurs doen de standaardverhalen over deze geschiedenis geen recht aan de beschikbare gegevens over dat verleden. Hun analyse leidt tot een heel ander zicht op maatschappelijke ongelijkheid.

Maja Göpel | *Onze wereld nieuw denken*
Vertaald uit het Duits door Marcel Misset, Amsterdam: Uitgeverij Pluim, 2021 | 192 pagina's

De schrijfster nodigt ons op een aansprekende manier uit, de wereld waarin wij leven anders te gaan zien. Stop met jezelf wijs te maken dat we zo door kunnen leven als we nu doen. Ze roept ons op, gebruik te maken van de ruimte die we nog hebben om op een andere wijze met ons bezit en onze aarde om te gaan. De geschiedenis heeft bij herhaling getoond dat als je dingen anders gaat zien je ze ook werkelijk kunt veranderen.

Kiza Magendane | *Met Nederland in therapie* | Amsterdam: Prometheus, 2021
240 pagina's

Kiza Magendane vluchtte uit Congo naar Nederland. Dit boek is gebaseerd op zijn ervaringen rond zijn inburgering. Daarbij stelt hij in dit boek steeds explicieter de vraag of hij er wel écht bij mag horen. Er lijkt steeds sprake van enige reserve en uitsluiting. Om die reden stelt hij voor met Nederland in therapie te gaan. Daarbij wil hij ons helpen in de spiegel te kijken van de wijze waarop hij zich heeft leren aanpassen aan de Nederlandse leefwijze en cultuur.

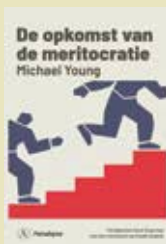
Sjoerd Beugelsdijk | *De verdeelde Nederlanden* | Amsterdam: Balans, 2021 | 240 pagina's

Volgens Beugelsdijk is Nederland in een 'perfect storm' terechtgekomen. Complexe en moeilijk oplosbare vraagstukken lijken zich op te stapelen. Daarbij groeit de polarisatie en daarmee de vraag naar onze identiteit, een vraag die overigens niet echt bijdraagt aan de vermindering van de tegenstellingen. De auteur geeft een heldere analyse van de problematiek en komt ook met tien aanbevelingen, elk gepaard met concrete voorstellen. Een verfrissend boek.

W.E.B. Du Bois | *De ziel van zwart Amerika* | Uit het Engels vertaald door Jabik Veenbaas, Gorredijk: Noordboek, 2022 | 272 pagina's

Du Bois (geboren in 1868) was een zwarte mensenrechtenactivist in de VS. Hij promoveerde in 1895 als eerste Afro-Amerikaan in de geschiedenis aan Harvard. In *De ziel van zwart Amerika* presenteert hij zich als een belangrijk denker over de identiteit van de zwarte Amerikanen. Belangrijk thema van het boek is wat Du Bois een 'dubbel bewustzijn' noemt, namelijk dat de zwarte mens zichzelf ook steeds ziet door de ogen van de witte mens.

Michael Young | *De opkomst van de meritocratie* | Vertaald uit het Engels door Huub Stegeman, Amsterdam: Athenaeum, 2022 | 192 pagina's

Michael Young schreef dit boek in 1958. Hij introduceert daarin een woord dat tegenwoordig een begrip is geworden: meritocratie. Volgens Young leidt het moderne gelijkheidsdenken tot nieuwe vormen van ongelijkheid die in de geschiedenis nog relatief onbekend waren. Werd je maatschappelijke status vroeger vooral bepaald door je afkomst, nu is het vooral afhankelijk van wat je zelf bereikt, je eigen verdienste. Young laat zien dat deze situatie misschien wel tot nog pijnlijker vormen van ongelijkheid leidt.

Jan de Ridder | *De transparante overheid. Grip vergroten en verantwoording afleggen* | Amsterdam: van Gennep, 2022 | 264 pagina's

In dit boek voert de Ridder, voormalig directeur van de Amsterdamse Rekenkamer, een vurig pleidooi voor meer transparantie. Waar politici en bestuurders dikwijls geneigd zijn hun fouten te verhullen, stelt de Ridder dat het vertrouwen in de overheid juist versterkt zou worden als de verantwoordelijke personen hun fouten zouden toegeven en laten zien hoe zij ervan leren. Door zich zo op te stellen, zullen zij ook beter grip krijgen op de zaken waarvoor zij verantwoordelijkheid dragen.

Actueel.

56 Wat zijn onze waarden ons waard?

Interview met Beatrice de Graaf

61 #Er is hoop, na Twitter

Column door Emile van Velsen

62 De tobberigheid voorbij

Door Laurens Wijmenga

68 Ja/ maar: De ChristenUnie doet er verstandig aan de optie om uit de muntunie te stappen open te laten.

Door Pieter Grinwis en Anja Haga

Interview met Beatrice de Graaf over de achtergronden van het conflict tussen Rusland en de Oekraïne

Wat zijn onze waarden ons waard?

Meer dan ooit ervaren wij als westerlingen onszelf momenteel als een relatief machteloze toeschouwer bij een internationaal conflict dat uitgroeit tot een catastrofe: de oorlog tussen Rusland en Oekraïne. Tot slechts enkele uren voordat de strijd begon, konden velen niet geloven dat het er echt van zou komen. Niemand had immers iets te winnen bij dit conflict. Maar Rusland viel toch aan. Daarmee begon opnieuw een oorlog die eigenlijk alleen maar slachtoffers kent. Terwijl een groot deel van de wereld luid en duidelijk de kant kiest van Oekraïne, grijpt niemand echt in. Wereldwijd tooien mensen zich in de Oekraïense nationale kleuren, geel en blauw, maar actief bij de oorlog betrokken worden durven wij niet aan uit angst voor een escalatie naar een wereldoorlog waarbij mogelijk kernwapens zullen worden ingezet. Hetgeen de vraag oproept wat onze waarden ons waard zijn. Beatrice de Graaf over de ten diepste religieuze achtergrond van een ernstig conflict.

Door Jan Hoogland

In meerdere publicaties hebt u er aandacht voor gevraagd dat de drijfveer achter de Russische aanval op Oekraïne bestaat in een religieus geladen ideologie. Kunt u dat nader toelichten?

'Ik heb een student mogen begeleiden die een afstudeerscriptie heeft geschreven met de prachtige titel 'Tsar-struck'. Deze Niels Drost laat zien dat Poetin vanaf 1999 stelselmatig de Russische geschiedenis heeft gemobiliseerd in zijn toespraken en verklaringen. In die herschrijving van de geschiedenis sloeg hij de Sovjettijd wijselijk over en verwees hij naar het tsarenrijk van de achttiende en negentiende eeuw. Aanvankelijk was hij daarbij nog enthousiast over de 'verlichtingsidealen' van Peter de Grote. Hij beschreef Rusland als 'een raam op Europa', en huldigde tsaar Alexander I (die als onderdeel van de geallieerde coalitie in 1814/1815 Napoleon versloeg) als hoeder van de Europese waarden die Rusland met het continent deelt. Maar na de Oranjerevolutie (2004), de oorlog in Georgië (2008) en de grote protesten in eigen land (2011) veranderde Poetin van toon. Hij begon tsaar Alexander II en III te omarmen, en verwees naar Catharina de Grote. Waarom? Dat waren de tsaren die het Russische rijk vergrootten, consolideerden, en in het geval van Alexander II de 'russificatie' van Oekraïne en de Krim meedogenloos doorvoerden'.

'Vanaf dat moment ontpopte Poetin zich meer en meer als 'vozhd', als de leider die boven volk, land en geschiedenis staat. Er kwam een transcendente dimensie bij: Poetin investeerde in de bouw van honderden kerken. Hij voerde als wapen voor de Russische Federatie opnieuw de tweekoppige adelaar in, die na de Russische Revolutie van 1917 was afgeschaft. Die twee koppen duiden op de eenheid van kerk en staat, en op de mythe van het Russische Rijk als 'Derde Rome', als enige voortzetting van het Byzantijnse Rijk. In de visie van Poetin is Rusland een derde rijk — geroepen tot grootsheid, tot heil van die vermeende ondeelbare Russische natie, met Poetin als tsaar. Elke pretentie tot democratie en diversiteit die Medvedev nog af en toe uitte, heeft het Kremlin inmiddels laten varen'.

'De Russische patriarch en kerkleider Kirill gaat openlijk mee in die mythe: Poetins tegenstanders zijn demonen, 'ze belichamen het kwaad'. En alleen Rusland kan dat kwaad intomen. Voor Poetin is het Russische volk één en ondeelbaar, en is Oekraïne 'het anti-Rusland, door het Westen gesteund, dat ten val moet worden gebracht'. Poetin is hier zelf in gaan geloven. Hij voert een heilige strijd, met zijn droom van het heilige Russische rijk als inzet'.

PERSONALIA

Beatrice de Graaf is sinds 2014 Faculteits-hoogleraar op de leerstoel Geschiedenis van de Internationale betrekkingen in Utrecht. Tevens is zij lid van het kernteam van Security for Open Societies (SOS), waarin onderzoekers samen met maatschappelijke partners werken aan het vinden van antwoorden op actuele maatschappelijke vraagstukken rondom veiligheid, democratie en vrijheid.

Zegt u daar eigenlijk niet mee dat de drijfveer van Poetin een religieuze drijfveer is? | Ja, het is een geloof.

‘Maar ik zou de manier waarop Poetin religie inzet een ultranationalistische instrumentalisering van religie willen noemen, waarmee het voor hem eerder een gesecculariseerde religie of ideologie is dan religie in de manier waarop wij het binnen het Nederlandse protestantisme verstaan. Toch gaat het te ver om te stellen dat Poetin ‘het niet meent’, of het ‘slechts gebruikt’. Hij is in de afgelopen jaren steeds vaker dit soort religieuze taal gaan bezigen. Opvallend is bijvoorbeeld hoezeer Poetin steeds in religieus-apocalyptische termen spreekt over de rol van Rusland in de wereldgeschiedenis. Wij lijken nu pas wakker geschud, door de Russische inval in Oekraïne, maar het achterliggende narratief is allang voorbereid. Poetin dreigt al jaren met een doomsday, zoals een auteur als Dimitri Adamsky¹ al enige tijd probeert duidelijk te maken.

Volgens hem heeft Poetin een bondgenootschap met de orthodoxe kerk gesloten, om land en samenleving via het nucleair-militair-orthodoxe complex een nieuwe geest van grootsheid in te blazen. Het leger bestelt iconen, laat kerken bouwen en plaatst kruistekens op raketbases, en priesters bezingen de ‘goddelijke predestinatie van het Russische nucleaire project’.

‘In dit streven kan men apocalyptische trekken ontdekken. Letterlijk betekent apocalyps ‘onthulling’, de leer van de laatste dingen over hoe het afloopt met de aarde en haar bewoners.

Apocalyptiek is een onderdeel van de theologie. Het gaat over het goddelijke plan voor de wereld en de mensen. Maar

het kan ook ideologie worden. Vanaf de Verlichting zijn er tal van leiders geweest die hier politieke munt uit sloegen en er een seculiere heilsleer op baseerden: bijvoorbeeld de klassenstrijd, de rassenstrijd, de overwinning van de etnisch zuivere natie, van het Duizendjarig Rijk of welk rijk dan ook dat via een Armageddon de heilstaat zou realiseren.

Door die ideologische invulling kan apocalyptiek omslaan in massapsychologie. Het is een benadering die sluimert, maar vooral in tijden van crisis opgeld doet. Want wat doet apocalyptiek? In tijden van grote nood, waarin je denkt dat je het onderspit delft, en uitgewist zult worden, geeft het geloof aan een goddelijke, of seculier-heilshistorische openbaring je de overtuiging dat je geen loser bent, geen wrak, maar een engel der wrake.² Dat je juist in verdrukking aan de kant van het Goede strijdt. En dat tegen het Kwade alle wapenen geoorloofd zijn. Totale overgave, totale oorlog, en in de totale ondergang - de loutering. Zoals Poetin het zelf zei in 2018: ‘De agressors worden vernietigd, ze hebben geeneens tijd zich te bekeren. Wij zijn de martelaars en gaan naar de hemel.’³

Waarom is het zo belangrijk om deze achtergrond van het conflict te kennen?

‘De westerse wereld is in veel opzichten gesecculariseerd. Er is nog altijd sprake van geloof en religie, maar deze hebben veel minder dan voorheen een publieke functie. In het Rusland van Poetin is religie echter een nationale ideologie geworden: de geschiedenis van Rusland herschreven in religieuze termen. Dat zou je kunnen uitleggen als een soort ‘Verdiessetigting’, iets wat in de Bijbel ook wel wordt

aangeduid als afgoderij: het transcendente wordt onze aardse werkelijkheid binnengetrokken, bijvoorbeeld door het als een soort godheid vereren van de eigen natie. Op die manier krijgt de strijd van het Russische volk het karakter van een religieuze roeping: Rusland als een uitverkoren natie, de voortzetting van het Byzantijnse rijk, de wettige erfgenaam van het oude Rome. Dat leidt, zoals ik al zei, tot een situatie waarin alle wapens geoorloofd zijn: totale overgave, totale oorlog, totale ondergang. Het gaat meer om de inzet dan om de uitkomst.'

'Wij westerlingen, die geneigd zijn over zaken als politiek en nationaliteit juist sterk in seculiere termen te denken, kunnen ons hier heel moeilijk een voorstelling van maken. Wij begrijpen Poetin niet. Wij zeggen: 'Poetin is krankzinnig', de 'invasie is irrationeel' of 'deze strijd kent alleen maar verliezers'. Anderen – vooral ter rechter zijde – zeggen dat Poetin een punt heeft en dat we meer in geopolitieke invloedssferen moeten denken. Poetin voert een gerechtvaardigde strijd omdat hij zich ernstig in zijn veiligheid bedreigd voelt met zoveel westersgezinde landen om zich heen.

Die reacties zeggen meer over ons, het Westen, dan over Poetin. Wij zijn altijd op zoek naar verklaringen: Wat drijft Poetin? Hoe kunnen wij hem keren? Net als in de omgang met terroristen wordt er na elke aanslag gezocht naar redenen en triggers voor de radicalisering. Zijn het grondoorzaken als armoede, angst, deprivatie? Is het een gebrek aan erkenning? Hadden we de radicaliserende persoon niet eerder en beter moeten helpen in plaats van hem verder te irriteren? Met dit soort reacties lijkt het

wel of we dat wat de geradicaliseerde daders zelf zeggen maar moeilijk serieus kunnen nemen, namelijk dat zij hun acties uitvoerden voor hun natie en voor hun god, omdat ze een heilige droom hebben die ze ten koste van alles nastreven.'

Bepleit u daarmee dat we meer naar Poetin zouden moeten luisteren en hem meer serieus zouden moeten nemen?

'Ik denk inderdaad dat het gevoel van machteloosheid, hulpeloosheid en soms ook hopeloosheid dat ons overvalt als het gaat om het toeschouwer zijn van dit vreselijke conflict hier iets mee te maken heeft. Wij kunnen niets met heilige strijders voor een 'religieus' ideaal. In de eerste weken van de oorlog zag je dus ook dat leiders en burgers in het Westen worstelden met de vraag wat onze volgende stap moest zijn: Moesten we ons naar de grens spoeden en ons bij een nieuw vreemdelingenlegioen voegen? Meer afweergeschut en zware wapens sturen? Nog meer sancties opleggen? Of moesten wij wereldwijd gaan demonstreren voor vrede in de hoop dat Poetin tot rede komt? Of zouden we Poetin misschien zelfs moeten proberen te verleiden tot vrede door hem toetreding tot de EU in het vooruitzicht te stellen? Allerlei al dan niet effectieve middelen werden de afgelopen weken uitgeprobeerd om Poetin proberen te beïnvloeden. Maar Moskou heeft inmiddels de oorlog zodanig geëscaleerd, en op zo'n grote schaal de regels van oorlogsrecht geschonden, dat het op dit moment voor de Oekraïners, maar ook met het oog op de veiligheid en de waarden van Europa heel problematisch is om over een staakt het vuren te gaan praten.'

‘In een eerdere fase in de oorlog schreef ik met collega’s een artikel waarin we enkele lessen op een rij zetten uit de praktijk van het onderhandelen in de internationale arena. Iedere onderhandelaar weet dat je pas effectief kunt onderhandelen onder twee voorwaarden: 1) je moet je tegenstander goed kennen en 2) je moet je eigen verhaal en je eigen waarden goed duidelijk hebben: wat is onderhandelbaar, maar vooral ook, wat is dat niet. Wat zijn onze waarden ons waard en welke risico’s durven wij daarvoor te nemen? Je zou het ook zo kunnen zeggen: wij denken steeds in termen van de stappen die we kunnen zetten en de daaraan verbonden risico’s en effecten, heel rationeel en instrumenteel: hoe kunnen wij dit conflict beëindigen zonder het verder te laten escaleren en zonder dat kernwapens worden ingezet? Het lastige is alleen dat de ruimte voor zo’n gesprek allang verdwenen is. Misschien kon het de eerste paar dagen. Maar we weten nu dat onze tegenstander anders denkt: voor hem is de strijd heilig, waarmee dus ook alle middelen om de strijd te voeren geheiligd zijn. Als je daarmee rekent, moet je jezelf wel de vraag stellen: wat zijn onze eigen waarden ons waard; waar trekken wij de grens die niet overschreden mag worden?

Inmiddels lijkt dat punt echter al gepasseerd. Poetin heeft die grens allang overschreden. Daarom komt het er nu op aan de regering in Oekraïne te steunen, van wapens te voorzien, en ons voor te bereiden op het afsluiten van olie en gas uit Rusland. Dit conflict lijkt nu, eind april, uit te gaan lopen op een soort Koreaanse patstelling. Oproepen tot een staakt-het-vuren of tot overdracht van grondgebied aan Rusland is dan ook niet meer aan de orde. Het zou averechts werken en Moskou

in de kaart spelen. De internationale gemeenschap moet haar grenzen juist duidelijk maken, doorgaan met sancties en zware wapenleveranties, en aangeven dat Poetin zijn troepen moet terugtrekken. Want als we de apocalyptische en escalerende taal uit Moskou serieus nemen – en dat moeten we – zal Poetin niet vanzelf stoppen als hij een stukje Oekraïne in het Oosten krijgt. Troepenbewegingen in de buurt van Transnistrië en Moldavië en zijn uitlatingen over Finland en de Baltische staten laten dat zien. Zoals Zelensky terecht stelt, worden niet alleen de veiligheid en de vrede van Europa, maar ook de grondslagen van de internationale rechtsorde en veiligheidsorde waar Europa van profiteert, nu in Kiev verdedigd.’

‘Dat betekent voor christelijke kerken, kerkgangers en wellicht ook voor christelijke partijen dat we ideeën over ‘rechtvaardige vrede’ die er de afgelopen tijd in diverse kerkelijke denominaties, binnen de Raad van Kerken en het Vaticaan waren gaan leven ons op dit moment niet veel helpen. Ik denk dat we weer terug zullen moeten grijpen op de klassieke theorie van de rechtvaardige oorlog. Want geopolitieke overwegingen alléén kunnen te gemakkelijk ontaarden in opportunisme, een politiek van angst voor vermeende grote mogendheden en reactief beleid. Wij moeten ons niet laten meezuigen in Poetins geopolitieke intimidatie en machtsspelletjes, omdat dat onze vrede en veiligheid voor lange tijd kan ondergraven. Juist ook in zo’n waanzinnig angstige en onmogelijke situatie van dreiging met een nucleaire apocalyps moet ons antwoord en ons politieke en militaire beleid primair gericht zijn op hoop én rechtsherstel.’

#Er is hoop, na Twitter

Nogal wat politieke leiders stellen hard bezig te zijn met vernieuwing van de bestuurscultuur. Hun belangrijkste instrument buiten de Kamer? Twitter. In de vorm van emotionele, turbocharged korte statements. Sommige mensen voelen zich daardoor oprecht geïnformeerd en gemobiliseerd. Tegelijkertijd worden twitteraars verslaafd gemaakt aan het pingpongspel van (anoniem) aanklagen, morele zelfverheffing, verdacht maken, hysterie en manipulerende beeldvorming. Twitter lijkt wel een open riool waarin ondeugden worden gekweekt. Ook een welwillend individu kan zo iets niet schoonhouden. Daarom, deugdelijke twittereraars: verwijder uw account!

Vindt u dit statement zelf juist kort door de bocht? De Amerikaanse psycholoog Jonathan Haidt analyseerde hoe de laatste tien jaar – een bijna Babylonische – spraakverwarring en culturele fragmentatie zijn ontstaan. Gemeenschappen raken onderling verdeeld, universiteiten zijn geen bastion meer van academische vrijheid en zelfs families vervreemden van elkaar. Een belangrijke deeltjesversneller hiervan? De social media, met twitterende politici en ‘influencers’ voorop.

De prominente Britse Pabst neemt die fragmentatie en het verval van de westerse liberale consensus ook waar en spreekt filosofisch over ‘postliberalism’. In Nederland kunt u de invloed van Amerikaanse en Europese revolutionaire ideologieën zelf waarnemen, van links tot rechts. Bijvoorbeeld: valt het u op hoe de waarde ‘inclusie’ in de publieke ruimte vervormd wordt met bijna sektarisch fanatisme, maar zich verschuilend achter een apolitieke dekmantel (leestip: Mitchell’s ‘American Awakening’)? Hoewel een Kamermeerderheid die vervorming nog niet als democratie ondermijnend beschouwt, wordt de Franse ‘omvolkingstheorie’ in ieder geval al wel als zodanig bestempeld. Onderzoek alles, dus analyseer voor uzelf de Kamerdebatten over de uitwerking van academische vrijheid na de casus Kathleen Stock.

Vreest u reactionair te worden? Handel dan hoopvol, bijvoorbeeld als volgt. 1#Twexit als oprechtheidstest: een verwijderd Twitter-account. 2#samen normaal doen: neem het initiatief voor een partij-overstijgende coalitie die regelmatig en vertrouwelijk reflecteert op eigen voorbeeldgedrag. 3#lokaal centraal. In de geest van Groen: investeer in waarachtige inclusieve gemeenschappen, om hoopvol te ontmoeten én te doen.

COLUMNIST Emile van Velsen is Interim-manager en adviseur bij de Galan Groep. Hij heeft directie-ervaring in het hoger onderwijs en public affairs. Emile doet in Birmingham promotieonderzoek naar de besturing van hoger onderwijs en de rol van professionele deugden.

Reflectie gemeenteraadsverkiezingen

‘De tobberigheid voorbij’

Bij de gemeenteraadsverkiezingen leed de ChristenUnie een gevoelig verlies: we verloren tien procent van onze zetels en zeven procent van onze kiezers.¹ Zo'n uitslag kan aanleiding geven voor tobberige bespiegelingen over de koers die vooral veel energie kosten. Toch is het wel goed om terug te kijken. Honderden leden hebben zich immers het vuur uit de sloffen gelopen en voor een groot deel van hen was 17 maart geen vrolijke dag. Ik was één van hen. Als kandidaat-raadslid, campagneleider en WI-medewerker vraag ik mij af wat de oorzaken van ons verlies zijn en welke lessen we daaruit kunnen trekken. Zoals gebruikelijk heeft de partij een evaluatie opgesteld op basis van een enquête. In dit artikel geef ik een analyse en probeer ik de partij te prikkelen met een inspirerend verhaal waarin drie figuren centraal staan: de priester, de koning en de profeet. Op basis van deze reflectie doe ik vier aanbevelingen. De belangrijkste: laten we de banden met het CDA en de SGP aanhalen.

Door Laurens Wijmenga

STEMBUREAU

Nieuwe sociale kwesties | Het politieke debat gaat de laatste jaren steeds vaker over vraagstukken die verband houden met mondialisering, zoals klimaatverandering, ongelijkheid en migratie. Vraagstukken die wel worden omschreven als nieuwe sociale kwesties. Net als bij de 'originele' sociale kwestie, de schrijnende situatie van fabrieksarbeiders in de negentiende eeuw, wordt de politieke discussie over deze kwesties fel gevoerd.

AUTEUR
Laurens Wijmenga is
medewerker van het
Wetenschappelijk
Instituut.

Bij deze debatten is onze partij ook steeds vaker present. Recht doen aan armen, migranten en de schepping worden bij elke verkiezing belangrijker speerpunten. En dat gaat gepaard met de nodige retoriek: deze gemeenteraadsverkiezingen voerden we campagne met de slogan 'Samen recht doen'. Het verkiezingsprogramma voor de laatste Tweede Kamerverkiezing stelde het scherp: 'Niet eerder wisten we zo zeker dat het anders moet'. Om die verandering te bereiken 'moeten de wissels om'. Het Wetenschappelijk Instituut ondersteunde de bezinning op nieuwe sociale kwesties met een werkprogramma getiteld 'Recht doen in tijden van globalisering' dat loopt tot 2023. Dit werkprogramma leverde inzichten op die kunnen helpen om de verkiezingsuitslag te duiden.

De gemakkelijke weg | Een eerste inzicht is dat we, door ons te verhouden tot de nieuwe sociale kwesties, niet de gemakkelijke weg kozen. We denken immers – het zal niemand verrassen – verschillend over deze onderwerpen. Dit bleek bijvoorbeeld in huiskamergesprekken met honderden leden die het WI organiseerde in 2019 en 2020 en tientallen interviews met bestuurders. Er tekenden zich in deze gesprekken tegenstellingen langs de culturele en sociaaleconomische dimensies af die ook in de samenleving als geheel bestaan.

Ook onder onze kiezers zijn deze tegenstellingen zichtbaar.² Een concreet voorbeeld betreft het migratiebeleid. Hoewel de standpunten over migratie van ChristenUniekiezers na de moord op Fortuyn in progressieve richting zijn opgeschoven³, vinden vier op de tien ChristenUniekiezers dat ons land te veel vluchtelingen binnenlaat.

Doordat we verschillend over deze thema's denken blijkt het in de praktijk moeilijk om een mobiliserend verhaal te vertellen. De gemene deler van standpunten zal weinig harten warm maken,

terwijl een scherpe keuze voor een links-progressief of rechts-conservatief geluid tot gevolg heeft dat een andere groep partijgenoten zich minder gehoord voelt.

Het schrijven van een wervend verhaal wordt verder gecompliceerd doordat er voor elk van deze thema's een politieke partij is voor wie juist dit thema haar unieke bestaansreden vormt. Deze partijen dagen constructieve middenpartijen zoals de ChristenUnie uit met een radicaal geluid en populistische politieke stijl.

De recente discussies over het corona- en stikstofbeleid illustreren hoe moeilijk het is om in deze context alle leden binnenboord te houden. Hier ligt volgens mij één oorzaak van het verlies aan kiezers in het afgelopen jaar, getuige ook de vele e-mails en opzeggingen die het Wetenschappelijk Instituut ontving.

De thema's waarop wij wél relatief gemakkelijk een onderscheidend geluid kunnen inbrengen zijn verbonden met onze christelijke identiteit. Denk aan de ruimte voor christelijk onderwijs, godsdienstvrijheid en medisch-ethische vraagstukken. Deze thema's vormden ooit de aanleiding voor de oprichting van voorlopers van onze partij en zijn nog steeds belangrijk voor onze vaste kiezers. Bovendien is in een steeds meer seculiere samenleving juist op deze onderwerpen een tegendraads christelijk geluid nodig. Reden genoeg om deze onderwerpen in onze politieke stellingname niet te vergeten.

De klassieke onderwerpen van christelijke politiek spelen echter, mede door

de secularisering, een wat minder prominente rol in het politieke debat. Voor de politieke oriëntatie van jongeren lijken ze ook minder relevant, zo merk ik bij het Fellowsprogramma voor jonge christelijke denkers. De keuze om ons óók te richten op de nieuwe sociale vraagstukken brengt dus uitdagingen met zich mee, maar is politiek-strategisch niet onverstandig.

Er is echter een belangrijker reden om niet met een boog om de nieuwe sociale kwesties heen te lopen: de urgentie is te groot. In de Groen-lezingen hebben onder anderen Martine Vonk, Bob Goudzwaard en Beatrice de Graaf ons gewezen op de ecologische, economische en veiligheids crises die zich voor onze ogen voltrekken. Zij sporen ons aan om architectonische kritiek uit te oefenen op de ideologieën die ten grondslag liggen aan destructieve vormen van globalisering. Het is tijd voor een radicale koerswending, zo stelde ook Roel Kuiper recent in Groen.⁴ De ChristenUnie moet haar eigen verhaal blijven vertellen en daarin moet volgens Kuiper gerechtigheid vooropgaan.

In hetzelfde artikel stipte hij echter ook een dilemma aan: om daadwerkelijk invloed uit te oefenen op de koers van ons land moeten we bereid zijn om bestuurlijke verantwoordelijkheid te dragen. Het is dan onvermijdelijk dat hoopvolle beloftes uit verkiezingsprogramma's niet worden ingelost.

En niet alleen ons 'kunnen' maar ook ons 'kennen' is beperkt: het is soms niet makkelijk te zeggen wat gerechtigheid *precies* is bij wicked problems zoals

mondiale migratiestromen of de opwarming van de aarde, zo heb ik ervaren.

Hier ligt volgens mij een tweede oorzaak van de het verlies bij de afgelopen verkiezingen, getuige ook het feit dat álle coalitiepartijen verloren. Partijen die landelijk geen bestuurlijke verantwoordelijkheid dragen wonnen juist kiezers. Met name lokale partijen zetten hun opmars voort. Hoe om te gaan met de spanning tussen idealen en de politieke praktijk?

Priester, profeet en koning | Hierbij kunnen we baat hebben bij een tweede inzicht uit onze bezinning.

Ook gedurende de eeuwen waarin de Bijbel werd geschreven brachten sociale kwesties zoals ongelijkheid en migratie de spanning tussen idealen en de praktijk aan de oppervlakte. De Bijbel inspireert ons dan met de beelden van de profeet, priester en koning. Steeds zijn er profeten nodig die met actieplannen en politieke programma's de profetische boodschap van gerechtigheid verkondigen. Maar de theoloog Reinhold Niebuhr vraagt ook aandacht voor een ander soort benadering van politiek leiderschap: die van het pragmatische realisme dat bij 'de koning' hoort. Dit pragmatisme kan niet altijd op applaus rekenen, maar is wél nodig. Daarbij moeten we ook de andere kernwaarde van de ChristenUnie, de vrede, niet vergeten.

Er is namelijk een verschil tussen ethisch handelen van individuen en dat van de overheid. Collectief ethisch handelen is

de uitkomst van een evenwicht tussen verschillende belangen en normen en daardoor van een andere orde. Het streven om individuele ethiek tot leidraad van overheidsbeleid te maken, mondt uit in radicaal christelijk perfectionisme dat de vrede in de samenleving bedreigt.

En laten we ook de verzoenende figuur van de priester niet vergeten. Het is namelijk belangrijk dat mensen – of zij nu christen of niet-christen, rechts of links, progressief of conservatief zijn – zich met elkaar verbinden en 'elkaar als partners erkennen in een gemeenschappelijke onderneming'.⁵

Een oriëntatie op gerechtigheid alleen is dus niet voldoende. Gerechtigheid zal altijd gestalte moeten krijgen in een weerbarstige werkelijkheid en in die werkelijkheid is politiek een middel om vrede en recht te bewerken. Hierbij hebben we zowel onze koningen, als onze priesters en profeten hard nodig.

Aanbevelingen | De lessen uit deze bezinning laten zich vertalen in vier aanbevelingen.

De eerste aanbeveling is om visiedocumenten en verkiezingsprogramma's te beginnen met een nuchtere disclaimer: christelijke politiek is een zoektocht van feilbare mensen in een gebroken wereld. Dit sluit een radicale stellingname niet uit, maar wel de pretentie dat onze stelling de enige juiste is. Laten we daar duidelijk over zijn en retorisch geweld mijden. Christenpolitici past eerder nuchterheid dan grote pretenties.⁶ De tweede aanbeveling

“Dat er in een diep gesecculariseerd land überhaupt nog drie christelijke politieke partijen bestaan stemt tot dankbaarheid, maar is ook een zwaktebod.”

heeft betrekking op de totstandkoming van deze documenten. Als politieke partij is het onze verantwoordelijkheid te blijven zorgen voor een zo zorgvuldig en transparant mogelijk proces, waarbij zoveel mogelijk partijleden de mogelijkheid krijgen om mee te denken. Om het gelovig uit te drukken: voor visievorming ten aanzien van de nieuwe sociale kwesties zijn alle heiligen en alle mensen van goede wil nodig.⁷ De derde aanbeveling betreft de keuze voor onze politieke partners. Landelijk werken we al jarenlang samen met liberale partijen. En rond de nieuwe sociale kwesties trekken we ook geregeld op met GroenLinks en de SP. Maar laten we het CDA en de SGP niet vergeten. Als het gaat om de klassieke thema's van christelijke politiek is samenwerking met deze partijen keihard nodig.

Dat er in een diep gesecculariseerd land überhaupt nog drie christelijke politieke partijen bestaan stemt tot dankbaarheid,

maar is ook een zwaktebod. Blijkbaar lukt het ons niet om elkaar te vinden. Sterker nog, het omgekeerde lijkt te gebeuren. ChristenUnie en SGP gaan lokaal en in Europa steeds meer een eigen weg.

Juist nu het CDA qua omvang niet meer veel verschilt van de ChristenUnie zijn er mogelijkheden om op gelijkwaardige voet tot samenwerking te komen. Op de klassieke thema's van christelijke politiek is er meer dat ons verbindt dan dat ons scheidt.

Ten slotte nog een laatste aanbeveling op basis van doorwrocht christelijk-sociaal denkwerk. Verschillen die op Twitter nog heel groot lijken worden kleiner als we elkaar fysiek ontmoeten. Laten we bij deze bijeenkomsten de toberigheid verdrijven door nuchterheid tijdens en een goede borrel na afloop van onze politieke bezinning.

Ja.

De ChristenUnie en de euro vormen het verhaal van een schurend huwelijk. En toch, ook al is onze houding tegenover de euro er altijd een van distantie geweest, ik zou het betreuren als de euro ten onder zou gaan. Zonder een onheilsprofeet te willen zijn – de ondergang van de euro is immers al te vaak voorspeld – vind ik het echter wel verstandig de optie open te houden om de muntunie te verlaten. Niet in de vorm van een alleingang. Dat zou zeer onverstandig en schadelijk zijn. Ons verkiezingsprogramma zegt niet voor niets glashelder: ‘Zolang Duitsland in de eurozone zit, zit Nederland er ook in. Punt.’

Eerst even een stapje terug. Dertig jaar geleden werd met het Verdrag van Maastricht de basis gelegd voor de gemeenschappelijke munt. Twintig jaar geleden belandde de euro voor het eerst in onze portemonnee. Tien jaar geleden, midden in de eurocrisis, presenteerde ons WI ‘De euro gewogen’, een studie naar de toekomst van de euro door professor Graafland. En nu, weer tien jaar later, bestaat de euro nog steeds en is deze voor de meesten onder ons vanzelfsprekend. Er zijn maar weinig mensen meer die hun aankopen nog terugrekenen naar guldens van 2001. En dichte Joost van den Vondel niet al: ‘Geschiede zaken mag men ongeschied niet maken’? En toch, de geschiedenis van muntunies leert ons dat ze vroeg of laat weer uiteen vallen. Laten we die les ter harte nemen. Juist door de exitoptie open te houden en van de eurozone geen Hotel California te maken.

En ja, ik besef dat de euro in de Europese Unie meer is dan een munt. Sterker, er is in de verdragen een automatische koppeling opgenomen tussen de EU en de Monetaire Unie. Lidstaten zijn dus verplicht de euro in te voeren. Maar de muntunie heeft schaduwzijden. Naar zijn aard vergroot de euro immers de verschillen tussen Noord en Zuid. Voor het noorden is de euro namelijk te goedkoop, voor het zuiden te duur, maar devalueren, zoals vroeger met de lire, kan niet meer. Met als gevolg dat de muntunie alleen overeind gehouden kan worden met heel veel kunst- en vliegwerk. Hopelijk blijft dat goed gaan, maar, zoals ook in het verkiezingsprogramma van de ChristenUnie staat: de samenwerking in de Europese Unie is ons te lief om die op het spel te laten zetten door de euro.

AUTEUR Pieter Grinwis is lid van de Tweede Kamerfractie van de ChristenUnie.

Maar.

In mijn ogen doet de ChristenUnie er niet verstandig aan de optie open te laten om uit de muntunie te stappen. Dat wekt immers de suggestie dat Nederland eventueel zonder de EU zou kunnen. Volgens mij profiteert Nederland echter als geen ander van de Europese markt en dat niet alleen in tijden van voorspoed, maar juist ook in crisistijd. [Zowel de coronacrisis als de oorlog in Oekraïne hebben duidelijk gemaakt dat de lidstaten, Nederland inclusief, een sterkere positie hebben in EU verband.](#)

De discussie over wel of niet uit de muntunie stappen stamt nog uit de tijd van de eurocrisis in 2009, toen Griekenland niet meer zelfstandig haar schulden kon aflossen en Kabinet Rutte I in 2012 leningen aan Griekenland goedkeurde. In de jaren daarna zijn er, terecht, extra afspraken gemaakt in het Stabiliteits- en groeipact (SGP), zoals strengere regels voor overheidsbegrotingen en toezicht op banken, om de Europese Monetaire Unie (EMU) te versterken.

Toch zijn de staatsschulden in veel EMU-landen inmiddels hoger opgelopen dan de zestig procent zoals afgesproken in het SGP. Dit doordat tijdens de coronapandemie de regels zijn opgeschort zodat grootscheepse overheidssteun mogelijk was. Ook de Nederlandse staatsschuld is opgelopen en de enige reden waarom die nog onder de zestig procent is gebleven, is dat Nederland als geen ander profiteert van de Europese interne markt. Zou Nederland uit de muntunie stappen, dan heeft dit direct negatieve gevolgen voor de economie en de staatsschuld. Zeker met een stijgende rente zou dit ervoor zorgen dat de Nederlanders veel minder overhouden in de portemonnee.

Momenteel wordt nagedacht over aanpassing van het SGP met het oog op de uitdagingen waar Europa voor staat op het gebied van klimaat, digitalisering en veiligheid. Het zal een hele toer worden om hier consensus over te krijgen. Voor Nederland betekent dit, dat we er verstandig aan doen een andere toon aan te slaan dan Rutte en Hoekstra als leiders van de 'zuinige vier' ten tijde van de coronapandemie, want dat leidde slechts tot irritatie.

De ChristenUnie zou erop moeten aandringen dat Nederland als lid van de EMU inzet op realisme, maatwerk en diplomatie. Goed Europees begrotingsbeleid is de drijvende kracht achter een sterke economie, waar niet alleen de zuidelijke landen, maar juist ook Nederland de vruchten van plukt.

AUTEUR Anja Haga is kandidaat Europarlementariër en was politiek actief als wethouder in Arnhem en als Statenlid in Fryslân.

Aankondiging symposium met boekpresentatie

Deugdethiek als weg vooruit: goed bestuur in tijden van onzekerheid en wantrouwen

Ruim anderhalf jaar na de kabinetsval over de toeslagenaffaire weten we: cultuurverandering is niet zomaar gerealiseerd. Nieuw elan, nieuw leiderschap, nieuwe bestuurscultuur: het klinkt alweer sleets en maakt velen cynisch. Maar de urgentie is niet minder geworden.

De zich voortslepende afhandeling van gaswinning in Groningen, de lange formatieperiode, de coronacrisis, de oorlog in Oekraïne: het zijn allemaal donkere wolken boven de publieke zaak. De vraag blijft daarom: **wat is goed bestuur in een tijd van onzekerheid en wantrouwen?**

Tijdens een **symposium op vrijdag 26 augustus** verdiepen we ons in de deugdethiek. Deze eeuwenoude traditie, die wortelt in de klassieke oudheid en het katholieke christendom, bevat ook voor onze tijd en problematiek lessen. Samen met **dr. Patrick Overeem**, onderzoeker op het gebied van bestuurlijke ethiek en integriteit, en **mr. Mirjam Bikker**, Tweede Kamerlid voor de ChristenUnie, bespreken we de rol van (on)deugden in politiek en bestuur.

Ook presenteert het WI tijdens dit symposium een **nieuwe publicatie** onder de titel: *Tien deugden voor politiek en overheid. Meditaties over goed bestuur in tijden van onzekerheid en wantrouwen*. Auteur is WI-onderzoeker **dr. Robert van Putten**. In tien politiek-filosofisch getoonzette essays diept hij vanuit de traditie grote deugden op en bespreekt hij de relevantie ervan voor onze tijd. Dat leidt niet tot oplossingen voor problemen, maar zet aan tot reflectie en dialoog, binnen en buiten de (christelijke) politiek.

Locatie : Paushuize, Utrecht

Tijd : 14.00u (inloop) – 17.00u

Voor meer informatie en aanmelden zie: www.wi.christenunie.nl/symposium-deugdethiek

Noten.

p 26-31

1. Clingendael Barometer (2020), De Nederlandse wending naar Europa, https://www.clingendael.org/sites/default/files/2021-01/Barometer_Alert_Defensie_Nederlandse_wending_Europa_December_2020.pdf. De VS geeft ruim 700 miljard euro uit aan defensie. China's defensiebegroting wordt geschat op ruim 200 miljard. De Russische defensiebegroting is vergelijkbaar met die van het Verenigd Koninkrijk (ruim 50 miljard euro)(SIPRI 2021).
2. President Trump trok het commitment van de VS aan artikel 5 van de NAVO in twijfel. Ook de unilaterale terugtrekking uit Afghanistan onder President Biden zette kwaad bloed onder de Europese bondgenoten.
3. Raad van de EU (2022) *Een Strategisch Kompas voor veiligheid en defensie*. 7371/22.
4. Dit gold voor zo'n 80% van de CDA-stemmers, 65% van de ChristenUnie-stemmers en 55% van de SGP-stemmers (Clingendael Barometer 2020).
5. Palm, T.P. en S. Luitwieler (2017) Publieke gerechtigheid in internationaal perspectief, *Sophie*, 7(3): 48-51.
6. Brinkel, T. & Palm, T.P. (2022) De actualiteit van de Europese Defensiegemeenschap (1950-1954), *Militaire Spectator*.
7. Palm, T.P. and B.J.J. Crum (2019) Military Operations and the EU's Identity as an International Security Actor, *European Security*, 28(4): 513-34.
8. Sinds 2007 staan er ieder half jaar twee EU Battlegroups paraat van 1500 a 2000 militairen. Deze zijn nooit ingezet.
9. Non-refoulement: het uit het internationale recht volgend verbod om asielzoekers of vluchtelingen die in een bepaald land aankomen terug te sturen naar een land waar zij vervolging te vrezen hebben.
10. SIPRI (2022) Trends in international arms transfers 2021. https://www.sipri.org/sites/default/files/2022-03/fs_2203_at_2021.pdf. Dit omvat ook de intra-Europese export en export aan NAVO-bondgenoten. Dit laat onverlet dat er ook wordt geëxporteerd aan landen als Qatar en Egypte.
11. Investigate Europe (2022) EU member states exported weapons to Russia after the 2014 embargo. <https://www.investigate-europe.eu/en/2022/eu-states-exported-weapons-to-russia/>.
12. Peters, D. en W. Wagner (2011) Between military efficiency and democratic legitimacy: mapping parliamentary war powers in contemporary democracies, 1989-2004, *Parliamentary Affairs*, 64(1): 175-192. <https://doi.org/10.1093/pa/gsq041>.
13. Tweede Kamer (2022) Motie van het lid van Houwelingen. 36045-35.

P 34-39

1. European Commission (2021). Eurobarometer. European Union. Geraadpleegd op 30 april 2022, van <https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/2291>.
2. Mundell, R. A. (1963). Capital Mobility and Stabilization Policy under Fixed and Flexible Exchange Rates. *The Canadian Journal of Economics and Political Science*, 29(4), 475. <https://doi.org/10.2307/13933>.
3. European Economy. One market, one money. An evaluation of the potential benefits and costs of forming an economic and monetary union. No 44, October 1990.
4. Schoemaker, Dirk, The Financial Trilemma (February 10, 2011). *Economics Letters*, Vol. 111, 2011, p. 57-59.
5. In de Weimarrepubliek was sprake van hyperinflatie. Van 1919 tot 1920 verviervoudigden de prijzen en daalden spaartegoeden met meer dan 90%. Dit had extreme armoede en politieke instabiliteit tot gevolg.
6. European Court of Auditors. (2019, maart). Control of State aid to banks. https://www.eca.europa.eu/lists/ecadocuments/ap19_05/ap_state_aid_en.pdf.
7. Farhi E, Tirole J (2018), Deadly Embrace: Sovereign and Financial Balance Sheets Doom Loops, *Review of Economic Studies* 85 (3): pp. 1781-1823.

8. Braun-Munzinger, K. Carmassi, J. Kastelein, W. Lambert, C. Pires, F. 2021. From Deadlocks to Breakthroughs: How We Can Complete the Banking Union and Why It Matters to All of Us.
9. Op basis van: Gräbner, C. Hafele, J. (2020). The emergence of core-periphery structures in the European Union: A complexity perspective, ZOE Discussion Papers, No. 6, ZOE.
10. European Commission (2020). European Semester Country Report Italy. (2020). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1584543810241&uri=CELEX:52020SC0511>.
11. European Commission (2020). European Semester Country Report the Netherlands. https://ec.europa.eu/info/files/2020-european-semester-country-report-netherlands_en.
12. Segers, M. (2019). Reis naar het continent (4de editie). Prometheus.
13. Beekers, W. (2022). Christelijk sociale canon. Wetenschappelijk Instituut ChristenUnie.

p 56-60

1. *Russian nuclear orthodoxy. Religion, politics and strategy*, Stanford, 2017, <https://tnsr.org/roundtable/book-review-roundtable-russian-nuclear-orthodoxy/#article> [geraadpleegd op 14 mei 2022].
2. Zie: https://www.standaard.be/cnt/dmf20210514_95646513 [geraadpleegd op 14 mei 2022].
3. Moscow Times, 19 oktober 2018, <https://www.themoscowtimes.com/2018/10/19/aggressors-will-be-annihilated-we-will-go-to-heaven-as-martyrs-putin-says-a63235> [geraadpleegd op 14 mei 2022].

p 62-67

1. Uitslagen Gemeenteraadsverkiezingen 2022 - verkiezingsite.nl.
2. Ipsos kiezersonderzoeken (2019, 2020). Het laatste onderzoek is raadpleegbaar via intranet (campagnekanaal): 'kiezersonderzoek ChristenUnie, 28 september 2020'.
3. Simon Otjens, 'Between "Eradicate All False Religion" and "Love the Stranger as Yourself"', in: *Politics and Religion*, Volume 14, Issue 1, March 2021, pp. 106 - 131.
4. Roel Kuiper, 'Huiswerk bij het coalitieakkoord', Groen 2022, nr. 1.
5. Roel Kuiper, Dienstbare politiek. Voor een verantwoordelijke samenleving en een rechtvaardige overheid (Amsterdam: Buitten en Schipperheijn Motief, 2011).
6. Ad de Bruijne, 'De spanning er weer in brengen', in: *Denkwijzer* 2008, nr.4.
7. Efeze 3:18.

Colofon.

Groen, studie- en opinieblad van de ChristenUnie.

Jaargang 6, nr. 2, juni 2022.

Oplage: 4.600 | ISSN: 1568-5845

Groen is een publicatie van het Wetenschappelijk Instituut (de mr. G. Groen van Prinsterer-stichting) en de Bestuurdersvereniging van de ChristenUnie. *Groen* wordt toegezonden aan alle donateurs van het Wetenschappelijk Instituut, aan alle bestuurders van de ChristenUnie en aan losse abonnees.

Meer informatie over abonnement of donateurschap via: wi.christenunie.nl.

Groen verschijnt 4 keer per jaar.

Deadline kopij volgend nummer: 24 juni 2022.

Neem voor een bijdrage contact op met de redactie via redactiegroen@christenunie.nl.

Donateurschap WI per 01-01-2022: € 36,00* per jaar.
T/m 26 jaar € 20,00.* Donateur WI (kwartaalbetaling)
€ 9,00 mogelijk met aut. incasso.

*Bij aut. incasso, anders € 2,50 toeslag

Redactie

Esther Paul-Jonker (redactievoorzitter)

Addy Plieger (namens Bestuurdersvereniging)

Jan Hoogland (hoofdredacteur)

Reinier Koppelaar

Steven Datema (namens de Tweede Kamerfractie)

Robert van Putten (WI)

Vormgeving

Frivista | create, communicate, activate | frivista.com

Fotografie

Folkert Rinkema | folkertinkema.com

Druk

Drukkerij Kempers BV | Aalten

Uitgave, redactie en administratie

Mr. G. Groen van Prinsterer-stichting

WI van de ChristenUnie

Legaten

Gedenkt u het WI testamentair dan luidt de tenaamstelling: Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie, 'Mr. G. Groen van Prinsterer-stichting' Amersfoort.
KvK dossiernr. 32084387.

Postbus 439, 3800 AK Amersfoort

Telefoon: 033 - 422 69 60

Email: redactiegroen@christenunie.nl

wi.christenunie.nl

bestuurders.christenunie.nl

Mocht u de toezending van *Groen* of uw donateurschap willen opzeggen, doe dit dan schriftelijk voor 1 januari 2023 (per post of via ledenadministratie@christenunie.nl).

© ChristenUnie 2022. Overname van artikelen en/of illustraties uitsluitend na toestemming van de redactie.

Groen is een uitgave van

wi Wetenschappelijk
Instituut
ChristenUnie

ChristenUnie
Bestuurdersvereniging

“Het Europese integratieproject draait in de kern daarom dat je begrip moet leren opbrengen voor elkaars gevoeligheden, (...) ook, en misschien wel vooral, in die gevallen waarin je elkaar niet echt goed kunt begrijpen.”